

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԼՃԱՇԵՆԻ ԴԱՄՔԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Լճաշենի դամբանադաշտում առավել սակավ են ՎԲ շրջափուլի և հաջորդ՝ ՄԲ միջակայքում գտնվող հուշարձանները: ՎԲ շրջափուլին հաջորդող նյութեր է պարունակում մեր պեղած թիվ 55 դամբարանը (Պետրոսյան Լ., 1998, 52–53, Петросян Л., 1998, 99–101):

ՎԱՂ ԿՈՒՐԳԱՆԱՅԻՆ ԾՐՋԱՓՈԼ

Դամբարան 55-ը ունի հատվածաբար պահպանված, միջին մեծության որձաքարերով կառուցված անկանոն կրումիվես՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք առանցքով 7,50 մ, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք՝ 6,50 մ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում մանր քարերից և ավազից բաղկացած փոքր թմբի հեռացնելուց հետո ակնհայտ դարձավ, որ դամբանախուցը բավականին խորն է: 1,50 մ խորության վրա ուրվագծվեցին 4,00×3,70 մ չափեր ունեցող հիմնահողային «նախամուտքի» պատերը: Այդ հորիզոնի վրա, դամբարանի հյուսիսարևմտյան պատի դիմաց՝ ցլի երեք գանգ կար: 3,50 մ խորության վրա բացվեց ճառագայթաձև դասավորված, տարաչափ հինգ սալերի և քարերի համադրմամբ վարդյակաձև կառուցված ծածկը, որի տակ գտնվող հիմնական դամբանախուցը ձվաձիթ հատակագիծ ուներ՝ արևելք-արևմուտք առանցքով, 3,30 մ երկարություն, հյուսիս-հարավ՝ 3,00 մ լայնություն և 1 մ խորություն: Կամայքը դամբանախցի կենտրոնական հատվածում էր, գլխով՝ արևմուտք, ձախ կողքի պատկած, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկած (աղ. 4): Գանգի ետնամասում գտնվել է ոսկյա թիթեղից ժապավենաձև հերակալ-գարդ, ճակատին՝ սկավառակաձև ոսկե գարդ: Հարավային պատի դիմաց թափված էին տարբեր մեծության փայտի մնացորդներ: Այստեղ դրված էին սև փայլեցված մեկ շքեղ կարաս և աղորիքների բեկորներ, որ-

ձաքարից՝ գուրգի պատրաստուկ, թերթաքարից՝ գեղեցիկ քերիչ, իսկ հյուսիսային պատի դիմաց՝ սրվակաձև, փոքրիկ խեցանոթ (աղ. 7, 9): Բացի դրանից, գտնվեց նաև ոչխարի ստորին ծնոտ և ձիու վերջույթների չորս հատված:

Դամբանախցի կառուցվածքով, սակավաթիվ, սակայն բարձրարժեք նյութերով այն ՎԿ մշակույթի հուշարձան է: Դամբարանը ոչ միայն կառուցվածքով, այլև թաղման ձևով ուրույն տեղ ունի Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար: Այս դամբարանի արտեֆակտներն առավել մեծ ընդհանրություններ ունեն նախորդ փուլի նյութերի հետ, որը մեկ անգամ ևս վկայում է վերջիններիս անցումային բնույթը:

Այսպես, Լճաշենի թիվ 55 դամբարանում գտնված երկու խեցանոթներից մեկը՝ կարասը (աղ. 7, նկ. 2), ձևով և արտաքին սև փայլով գրեթե չի տարբերվում Շենգավթի հայտնի կարասից (Մարդարյան Ս., 1967, 185), իսկ գարդերով՝ Թոնդի վաղ խմբի թիվ 27 դամբանաբլրում հայտնաբերվածներից (Гордзեа Յ., 1972, 8.11, նկ. 8): Մեծավոր իրանով կարասները, փոքրիչ երկարով տեսք ստանալով, լայն տարածում են գտնում հաջորդ ՄԲ փուլում:

Երկրորդ խեցանոթը (աղ. 7, նկ. 1) ձևով և հարդարանքով որոշ ընդհանրություն ունի ՎԲ խեցեղենի զարդաձևերի հետ: Կարծես դրա կրկնօրինակն է Իլյոթի Ք.ա. III–II հազ. սահմանագլխին վերագրված անոթը (Дедабришвили III., 1969, 62, рис. 151): Այդ կարասը հստակ ցուցադրում է նախորդ ՎԲ նյութերի հետ կապը, իսկ վերջինում առկա են հաջորդ փուլի դրսևորումները: Փոքր սափոթի զարդաձևերը սերտորեն կապվում են Հ.Մասցականյանի պեղած թիվ 123 դամբարանի խեցեղենի զարդամուտիվների հետ (Մասցականյան Հ., 1965, աղ. II, նկ. 2, 3, 12–19):

Ուսումնասիրվող դամբարանի ուշագրավ նյութերից է նաև որձաքարից պատրաստված թերավարտ գուրգը (աղ.9, նկ.3), որը բազմաթիվ կրկնօրինակներ ունի Հայաստանի և Հարավային Կովկասի բազմաթիվ հուշածաններում (Էլառ, Գառնի, Էջմիածին, Շենգավիթ և այլն) (Խսանգաղյան Է., 1967, աղ. II): Հար և նման մի գուրգ էլ հայտնի է Քվեմո Քեդիի ավերված դամբարանից, որտեղ խեցանոթների զարդերը ևս մերձենում են Լճաշենի թիվ 55 դամբարանի կավամանների զարդերին (Дедабришвили III., 1969, т. III): Վրաստանում, նման գուրգեր հայտնի են նաև Թոեղքի թիվ 40 դամբարաններից (Кухтин Б., 1941, т. 3. CXL), որոնք հար և նման են Ալիշարի օրինակին (Кухтин Б., 1941, 104) և Իմրիս Գորայի իջեցված թաղումից գտնվածին (ОККАЭ, 1975, т. XLVIII): Նման գուրգ գտնվել է Ք.ա. III հազ. վերջով թվագրված Կուդուրլուի թիվ 13 դամբարանում (Ахундов Т., 1992, т. VI): Ի դեպ, բացի վերը նշված ՎԲ շրջափուլի օրինակներից, դրանց համաժամանակյա են Լճաշենի թիվ 55 դամբարանին:

Մյուսը՝ տափակ թերթաքարից պատրաստված, ստորին՝ աշխատող մասում հարդարած գործիք է (աղ.9, նկ.4): Ձևից դատելով, կարող ենք ենթադրել, որ այն ծառայել է որպես քերիչ:

Բացի վերոհիշյալ արտեֆակտներից, թիվ 55 դամբարանում հայտնաբերվել են իրեր, որոնք վկայում են՝ հասարակության մեջ՝ ննջեցյալի ունեցած սոցիալական բարձր դիրքի մասին: Դրանք են. սայլի փայտե մասերի առկայությունը և հատկապես ոսկյա թիթեղներից պատրաստված «թագի» նախատիպը (աղ.9, նկ.1, 2): Այդ գաղափարին հանգեցվեց երկու մասերի ճիշտ տեղադրումը: Հերակալ-ժապավենը ընդգրկում էր գանգի ետևի մասը, որի ծայրերը իրար մոտեցնում էին ճակատային մասում գտնվող «սկավառակին»: Սրա եզրերին արված փոքր անցքերը վկայում են, որ այն ամրացված է եղել փափուկ հիմքի վրա, որին էլ երկու կողմերից միացվել են ժապավենի ծայրերը: Ժապավենի վաղնջական նմուշ կարող է համարվել Կվախեթեի Ք.ա. III հազ. սկզբի C շերտից հայտնաբերված բրոնզե օրինակները (Кушнарева К., Чубинишвили Т., 1970, 74): Սկավառակների ձևերը տեսանելի են Թոեղքի վաղ լամբի թիվ 40 դամբարանում, որի վրայի անցքերը ոչ թե եզրերին են արված, այլ դասավորված են ճառագայթաձև՝ ութ շարքով (Кухтин Б., 1941, т. CХV): Առավել

ուշագրավ են անատոլիական Մոխրաբլրի, Ատրեստանի կողմից գաղութացման ժամանակաշրջանին պատկանող H շերտից հայտնաբերված ոսկյա օրինակները, որոնք որպես ճակատակներ և սկավառակներ նշված են առանձին-առանձին (Özgül T., 1986, pl. 64, 65):

Ինչպես արևակերպ ոսկե սկավառակների, այնպես էլ Լճաշենի թիվ 55 դամբարանի ծածկասկերի ճառագայթաձև դասավորությունը հիմք է տալիս ենթադրելու դամբանատիպից՝ արևի պաշտամունքի հետ ունեցած աղերսի մասին: Հնարավոր է, որ գործ ունենք հնագույն աշխարհիկ և հոգևոր դասի բարձրաստիճան ներկայացուցչի հետ: Ըստ ամենայնի, այդ իրողության ապացույցներ են Քարաշամբի մեծ դամբարաններից հայտնաբերված բրոնզե թիթեղների դրվագապատկերները (Оганесян Г., 1993, т. 23, 24) և Շեքիի դամբարանաբլուրների հողաթմբերի տակ բացված քարաշեն քառաթև կերտվածքները (Ахундов Т., 2001, 121–132): Բացառված չէ, որ նույն իմաստն է արտահայտում Քարաշամբի նշված դամբարանաբլրի անոթներից մեկի ուտերին արված ութաձև ճոխ զարդարուն պատկերը (Оганесян Г., 1993, т. XXV):

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ ուսումնասիրվող դամբարանը պատկանում է ՎԿ մշակույթին, որը թվագրվում է Ք.ա. XXIV–XXII դդ. (Ավետիսյան Գ., 2003, 18):

Լճաշենի բրոնզեղարայան մշակույթի կարևորագույն հատկանիշներից է՝ անընդհատ՝ շարունակական զարգացումները փաստող նյութերի առկայությունը: Այդպիսին է նաև Լճաշենի թիվ 55 դամբարանը, որը ՎԲ և ՄԲ շրջափուլերը կապող կարևոր օղակ է:

ԹԵՐԵ-ՎԱՆԱԶՈՐՅԱՆ ԾՐՋԱՓՈԼ

Լճաշենի դամբանադաշտում, Սևանի ջրերից ազատված տարածքում, մինչ օրս պեղվել են 454 դամբարաններ և դամբանաբլուրներ: Ուսումնասիրվածներից երկուսը պատկանում է ՎԲ շրջափուլին, մեկը՝ ՎԿ մշակույթին: Ավելին են ԹՎ մշակութային փուլի նյութեր պարունակող համալիրները (ընդամենը վեց դամբարան)՝ Հ. Մնացականյանի կողմից պեղված թիվ 14, 42, 44, 120 (վերին թաղում), 123 դամբանաբլուրները և թիվ 62 դամբարանը:

Անդրադառնալով վերոհիշյալ դամբարանների ուսումնասիրությանը, հարկ է նշել, որ թիվ 14,

42 և 44 դամբանաբլուրներն աչքի չեն զարնում նյութերի բազմազանությամբ: Գերակշռում են ձեռքով պատրաստված, դարչնագույն կամ բաց վարդագույն մակերեսով, անզարդ (աղ. 13, նկ. 2, 4, աղ. 12, նկ. 4, աղ. 15, նկ. 1, 3) կավամանները, նմանօրինակ կնունքներ կան նաև թիվ 123 դամբանաբլուրում (աղ. 11, նկ. 2, 4): Մյուսները՝ կտրելու եղանակով կատարված բեկյալներով, հորիզոնական գոտիների միջակայքը կարճ գծիկներով, ալիքներով և երբեմն էլ կետերով լցված զարդամոտիվներով մեծ ու փոքր կնունքներ են (աղ. 8, նկ. 3, 4, 5, աղ. 13, նկ. 1, 3, աղ. 12, նկ. 2, 3, աղ. 15, նկ. 2, աղ. 16, նկ. 3, 4): Ըստ հարդարման եղանակների և ձևերի նույնական են Լճաշեն ամրոցի համաժամանակյա շերտերից հայտնաբերված բեկորները (Մնացականյան Հ., 1965, աղ. II, նկ. 12–16): Ներկայացված նյութերն ամրոցչությանը համապատասխանում են Հարավային Կովկասում մինչ այժմ հայտնի շերտագրական հստակ պատկեր ներկայացնող Ուզերլի թեփեի ստորին շերտի նմուշներին, այն տարբերությամբ միայն, որ վերջինիս զարդերը ավելի բազմազան են (Кушнарева К., 1965, 87–90, рис. 17–20): Լճաշենի նյութերի նմանակները լավ հայտնի են նաև Սիսիանի թիվ 10 և Մոզի 13 (Խնկիկյան Օ., 1992, 40–49, Xnkikyan Օ., 2002, pl. X) դամբանային համալիրներից:

Ուսումնասիրվող վաղ փուլի անխառն դրսևորումներ են պարունակում նաև Մայիսյանի թիվ 1 (ՀՊՊԹ 2829/3–17, 123), 2 (ՀՊՊԹ 2829/18–26, 31–35), 13 (ՀՊՊԹ 2829/104–121) և Քեթիի թիվ 10–14 (Петросян Л., 1989, т. 36–40) դամբարանները:

Ջարդանախշերով, կատարման եղանակով վկայակոչված նմուշները համապատասխանում են նաև Թոեղի թիվ 3 դամբանաբլրի նյութերին (Джапаридзе О., 1969, 43–44, рис. 23, 24), ինչպես նաև ավելի վաղ՝ Ցնորիի խմբի թիվ 3 դամբանաբլրի խեցեղենին (Дедабришвили III., 1979, т. VIII, рис. 4): Այս կնունքների զարդարուն և անզարդ նմուշները հայտնի են նաև Հյուսիս-արևելյան Ադրբեջանի Կուդուրլու վայրի Ք.ա. II հազ. սկզբով թվագրվող Դաշուզի խմբին պատկանող թիվ 3 և 6 դամբանաբլուրներից (Ахундов Т., 2001, 296, 304, рис. XXXVI, (8), XLI (1–3)): Վերը նշվածներից բացի, Լճաշենի թիվ 14 դամբանաբլուրում գտնվել են նաև մեկ անզարդ և մեկ նույնանման զարդերով, քիչ րաբժր նստուկով թասեր (աղ. 15, նկ. 7, 8): Ակներևաբար այս անոթ-

ներն ընդօրինակվել են Թոեղ-վանաձորյան հուշարձաններում (Թրիպլեթի, Վանաձոր, Քարաշամբ) հայտնաբերված մետաղե օրինակներից: Հետաքրքրական է, որ Ուզերլիի միջին շերտից հայտնաբերված կավե օրինակները ոչ միայն նստուկով, այլև ձևով, ամրոցչությանը կրկնում են Վանաձորի նմուշը (Кушнарева К., 1965, 93, рис. 25): Նմանօրինակ նմուշներից են նաև Քեթիի թիվ 16 և 17 դամբարանների անոթները (Петросян Л., 1989, т. 40, 41): Լճաշենի թասերին ամրոցչապես համապատասխանում է Նորատուսի թասը (Мартиросян А., 1964, т. IV), որի նման, սակայն պատվանդանով անոթ գտնվել է նաև Դումիդլայի թիվ 1 դամբանաբլուրում (Джапаридзе О. и др., 1981, 111, рис. 48): Հարկ է նշել, որ քիչ բարձր նստուկով խեցանոթների այս տեսակն առավել լավ հայտնի է Ախի-այում՝ հատկապես թիվ 10 և 12 դամբանաբլուրներից (Джапаридзе О. и др., 1981, рис. 22, 23):

Անոթների այս տեսակի ծագումը նշմարվում է Թոեղի ծաղկման շրջանի վաղ նյութերում, որոնք առկա են նաև հետագա փուլերում:

Մեկ այլ հորինվածքով, պատվանդանաձև նստուկով ուշագրավ գավաթ հայտնի է 1959թ. Հ.Մնացականյանի պեղած թիվ 44 դամբանաբլրից: Գավաթի մակերեսը սև է, իրանին արված են հատած բուրգի տեսք ունեցող յոթ եղուստներ (աղ. 16, նկ. 1): Նմանօրինակ ձևավորմամբ անոթներ առայժմ մեզ հայտնի չեն: Այն իր ընդհանուր ձևով և հատկապես նստուկի հորինվածքով զգալիորեն մերձենում է Քարաշամբի (Оганесян Г., 1993, 26–35, 8. XXXI) մետաղե օրինակներին, որոնք իրավամբ համարվում են ծիսական անոթներ և Թոեղի թիվ 5 դամբանաբլրի նյութերին (Горадзе Э., 1972, т. 17): Նմանօրինակ եղուստներով և առանց պատվանդանի թաս հայտնի է նաև Հյուսիս-արևմտյան Ադրբեջանի Կուդուրլուի խմբի թիվ 8–11 դամբանաբլուրներից (Ахундов Т., 2001, рис. XLVIII (7): Այս գավաթին ձևով զգալիորեն մոտ են նաև Կուդուրլուի սարիջի-նյան խմբին պատկանող թիվ 3 դամբանաբլրի նյութերը, որոնք զարդարված են կետերով արված հորիզոնական, ուղղաձիգ և բեկյալների գծերով, որոնցից կախված են կետերով կազմավորվող կեռիկներ (Ахундов Т., 2001, рис. LIII):

Կարևոր նյութերով, շքեղությամբ, մետաղե զենքով ու զարդարանքի առարկաներով առավել աչքի են ընկնում Լճաշենի թիվ 120 և 123 դամբանաբլուրները:

Թիվ 120 ՎՔ դամբարանում, որոշ ժամանակ անց, կատարվել է կրկնակի թաղում, որի ձևի մասին տվյալներ, դժբախտաբար, չկան: Այստեղ, ըստ ուսումնասիրողի, հայտնաբերվել է նոր տեսակի խեցեղեն, որը երանգով, ձևով, հարդարման ոճով համադրելի չէ նախորդ նյութերի հետ: Դրանք անցման շրջանի փոքր ծավալ ունեցող, առանց ունկի, շագանակագույն և սև երանգներով գեղեցիկ կավանդներ են, որոնց խորաքանդակ հիանալի պատկերները հաճախ զուգակցվում են ծակոտկեն կետաշարերի հետ (Մնացականյան Հ., 1965, 96–97, աղ. 10, 8–11):

Ինքնատիպ է Լճաշենի ՄԲ թիվ 123 դամբարանը: Ըստ Հ. Մնացականյանի, դամբարանախորշ շրջանաձև է եղել, հիմնահողային, խորությունը՝ 3,00 մ, տրամագիծը՝ 2,50 մ: Ննջեցյալը թաղվել է դիամասնատման ծիսակարգով: Գլուխն անջատված է եղել իրանից, ոտքերն ու թևերը՝ նույնպես կտրած, յուրաքանչյուրը՝ երկու մասի բաժանված: Իրանը դրվել է ստորին մասում, ութ մասի բաժանված ոտքերն ու թևերը՝ կողք կողքի, իրանի վրա, գլուխը՝ բոլորից վեր: Այս դամբարանում գտնվել է նաև եզան ամբողջական կմախք, որի վրայից հայտնաբերվել է վանակատից պատրաստված արտակարգ մեծության նետասլաք: Խցում հայտնաբերվել է նաև բրոնզե դաշույնի կեսը (աղ. 11, նկ. 5), հյուսիսարևելյան կողմում՝ մեկական ոչխարի և այծի ամբողջական կմախք: Բացի վերոհիշյալներից, այստեղ գտնվել են նաև ինը կավանդներ (Մնացականյան Հ., 1965, 99–100) (աղ. 8, 11): Թիվ 123-ում գտնված փոքր-ինչ ձգված իրանով, հիդրիա հիշեցնող անոթն (աղ. 11, նկ. 1) ունի դարչնագույն փայլ և զարդարված է կտրելու եղանակով արված տարատեսակ զարդապատկերներով: Նմանօրինակ ձգված իրանով, անզարդ անոթներ հայտնի են վերը ներկայացված թիվ 14 դամբարանաբլրից (աղ. 15, նկ. 4): Ինչպես հայտնի է, հիդրիաները և նման ձգված իրանով անոթները հատկանշական են ԹՎ խմբի բոլոր հուշարձաններին, ուստի առանձնացնում ենք միայն դրանց մի քանի զարդարուն տեսակները (աղ. 11, նկ. 1): Բացի այդ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայաստանյան գտածոների որոշ տեսակներ (կճուճ, քրեղան) տարբերվում են հատկապես Վրաստանի տարածքում գտնվածներից, ուստի Լճաշենի թիվ 120 և 123 դամբարանային նյութերը քննարկվելու են համա-

տեղ: Այդ առումով Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլուրը առանձնակի կարևորություն ունի ոչ միայն նյութերի ընդհանրությամբ, այլև այն բանով, որ ինչպես Լճաշենի թիվ 120 դամբարանաբլրի վերին (Մնացականյան Հ., 1965, 96), այնպես էլ Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլրի թաղումները կատարվել են գետնի մակերևույթին՝ քարերի մեկ շարքով առանձնացված հրապարակների վրա (Оганесян Г., 1993, 26–35): Քարաշամբի գտածոները՝ կարասներն ու կճուճները, ձևով ու ճոխ հարդարանքով ամբողջությամբ համապատասխանում են Լճաշենի նյութերին (Оганесян Г., 1993, т. XXV) և Ք. ա. XXII դ. երկրորդ կեսի–XIX դ. առաջին կեսի նմուշներ են: Լճաշենից հայտնի խնդրո առարկա նյութերը ձևով և կիսալուսնաձև զարդի պատկերով համադրվում են նաև Արտաշավանի Ք. ա. XXII–XXI դդ. թվագրված թիվ 5 դամբարանի նյութերի հետ (Ավետիսյան Պ. և ուրիշներ, 1998, 198–199, աղ. բ), իսկ փոքր ծավալի, ուղղահայաց շուրթով անոթների ձևերն ու զարդերը կրկնում են նաև Աղիտուի, նույնպես Ք. ա. XXII դ. երկրորդ կեսով–XIX դ. առաջին կեսերով թվագրվող թիվ 1ա և 2ա դամբարաններից հայտնի նմուշներին (Xnkikyan O., 2002, pl. V):

Մշակութային պատկանելության առումով ուշագրավ են Լճաշենի թիվ 123 դամբարանաբլրի կարասի և կճուճների զարդամոտիվների ընդհանրությունները Թռեղքի «ծաղկման շրջանի» թիվ 8 և 36 դամբարանաբլուրների նյութերի հետ (Горадзе Ծ., 1972, т. 20(28), 28(17):

Անդրադառնալով Լճաշենի թիվ 120 և 123 դամբարանաբլուրներից հայտնաբերված փոքր ծավալի անոթներին, հարկ է նշել, որ դրանց մեծ մասը հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով և դուրս թեքված շուրթի պսակով, դարչնագույն, փայլեցված, անզարդ և կտրելու եղանակով արված բեկյալաձև հորիզոնական ալիքներով, կետաշարով և այլ ձևերով զարդարված կճուճներ են (աղ. 8, նկ. 1, 2, 4, 5, աղ. 10, նկ. 9): Վերջիններիս մյուս տեսակները մեկական օրինակից են. մեկն ունի ուղղահայաց վիզ և կլոր շուրթ (աղ. 10, նկ. 8), մյուսը՝ դեպի ներս թեքված կլորացող շուրթ (աղ. 10, նկ. 10), երրորդն ունի դեպի դուրս թեքված և թեք կտրված շուրթ, իսկ ուսերն ունեն հարթակի տեսք (աղ. 10, նկ. 11): Հիշյալ անոթները ձևով, զարդաձևերով ու կատարման եղանակներով ամբողջությամբ համապատասխանում են Ուզերլիկ թևիկի ստորին շերտի

կյուրերին (Кушнарева К., 1965, 87–89, рис. 17–19) և համարվում են ԹՎ խմբի վաղ արտահայտություններ: Նույնը կարելի է ասել Քարաշամբի մեծ դամբանաբլրի կյուրերի մասին (Оганесян Г., 1993, 26–35), որոնց պատկանելությունը Ք.ա. XXII դ. երկրորդ–XIX դ. առաջին կեսերին կասկած չի հարուցում: Առանց զարդերի, նման կյուրերով է առանձնանում Ք.ա. XXII–XXI դդ. թվագրված Արտաշավանի թիվ 5 դամբարանը (Ավետիսյան Պ. և ուրիշներ, 1998, աղ. բ):

Թաղման հրապարակների կառուցվածքով և կյուրերով Լճաշենի 120 և Քարաշամբի դամբանաբլուրների հետ զգալի ընդհանրություններ ունեն Հյուսիսարևմտյան Ադրբեջանի Շեքիի Կուդուրլու վայրում բացված 14 դամբանաբլուրները, միայն այն տարբերությամբ, որ դրանց թաղման հրապարակների շուրջը պատրաստված են ճառագայթաձև հարթակներ, և թաղումները կատարվել են մեջքի վրա պտկած դիրքով (Ахундов Т., 2001, 290–292): Մեծ կճուճներից բացի, այստեղ հայտնաբերվել են նաև կճուճների փոքր տեսակներ, որոնց մի մասն, ի տարբերություն Հայաստանի օրինակների, մեկ կամ երկու կանթ ունեն (Ахундов Т., 2001, 294, рис. XXXIV):

Ըստ Ախունդովի, սկզբնական շրջանում Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսին, Ադրբեջանի վերոհիշյալ շրջանի վրա մեծ է եղել հյուսիսի ազդեցությունը, որը հետագայում հետզհետե փոխվում է հարավկովկասյանով (Ахундов Т., 2001, 237–238): Որքանով է ճշմարտացի այս հետևությունը, դժվար է միանշանակ պնդել: Եղած տվյալները ցույց են տալիս, որ հյուսիսկովկասյան ՎՔ վերջով թվագրվող այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Վելիքենդի և Սիգիրմիսի բնակատեղիները, հայտնաբերված կյուրերում զգալի թիվ են կազմում ձևով և հարդարանքով Հայաստանից հայտնի նմուշների հետ ընդհանրություններ ունեցողները (Гаджиев М., 1991, 134, 148, рис. 25, 36 (18, 21):

Մի փոքր այլ է վիճակը հյուսիսկովկասյան մեկ այլ հուշարձանում՝ Գինչիում: Այստեղ, կյուրերի ուսումնասիրվող տիպերի հետ կան նաև ՎՔ անհետացող հատկանիշներով կյուրեր. դրանք, ի դեպ բացակայում են մեր գտածոներում: Այդ առումով կարևորում ենք Լճաշենի թիվ 120 (վերին թաղում) և 123 դամբանաբլուրներում հայտնաբերված փոքր ծավալի խեցանոթների և հատկապես զարդերի որոշ ձևերի և կատար-

ման եղանակների (կտրելու) զգալի ընդհանրությունները: Ուշագրավ են Գինչիում պեղված 15 դամբարանային գտածոների տվյալները: Այստեղ հայտնաբերված փոքր ծավալի խեցանոթների տարբերությունը Լճաշենի կյուրերից այն է, որ դադստանյան օրինակներն ունեն բունակներ (Гаджиев М., 1969, рис. 3, 10, 12, 23, 25, 35/29, 39): Բացի այդ, թիվ 13 դամբանախցում հայտնաբերված նշված անոթների հետ առկա է նաև Թոեղքի վաղ խմբին պատկանող փքուն իրանով երկկանթ անոթների ձև ունեցող կճուճ, որը, կարծում ենք, ևս մեկ անգամ հավաստում է վերջիններիս նմանությունների մասին:

Ուսումնասիրվող խեցանոթների տեսակներից բացի, Լճաշենի թիվ 14 դամբանաբլուրում գտնվել է երկու «աղաման» (աղ. 15, նկ. 2, 6), իսկ թիվ 44-ում՝ քարից պատրաստված կափարիչ (աղ. 16, նկ. 2): Հիշենք, որ նշված մանր կավամաններն ու կափարիչը հատկապես ԹՎ փուլի հատկանշական իրեր են, որոնք հաճախ են հանդիպում տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող գտածոներում: Թիվ 123 դամբարանում, բացի ներկայացված խեցեղենից, ինչպես հավաստում է պեղող հնագետը, գոհված եզան կմախքի վրայից գտնվել է վանակատից պատրաստված, պոչուկով, զանգվածեղ նետի ծայր (աղ. 11, նկ. 3): Կենդանու ոտքերի ոսկորների և մարդու կմախքի արանքում դրված է եղել հարթ շեղբով ու պոչուկով բրոնզե դաշույն, որի կոթառի վրա ուղղահայաց դիրքով արված է երկու անցք (աղ. 11, նկ. 5): Դաշույնի այս տեսակը վաղագույնն է, որ հայտնի է ՎՔ այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Գյումրին (Լենինական, Мартиросян А., 1964, 30, рис. 4а), Էլադի թիվ 8 և 18 դամբարանները (Խանզաղյան Է., 1979, աղ. VII, նկ. 8, 9), Ամիրանիս-գորան (Чубинишвили Т., 1963, 53, т. II, рис. 2, 7), Կարազը, Խիզանաթ-գորան (Куш-нарева К., Чубинишвили Т., 1970, 69, 119, рис. 24/24, 25, 42/12) և այլն: Սակայն, նշված վաղ զուգահեռները զուրկ են կոթառի վրայի անցքներից, ինչով էլ տարբերվում են Լճաշենի օրինակից: Ընդհանուր՝ հարթ շեղբով, դրանք կրկնում են միմյանց:

Խնդրո առարկա դաշույնները, ձևավորվելով Կուր-արաքսյան մշակութային ոլորտում, որոշ փոփոխություններ կրելով շարունակում են կիրառություն գտնել բրոնզի դարաշրջանի հաջորդ փուլերում: Ի տարբերություն Կուր-արաքսյան փուլի, ՄՔ դաշույնները, որպես կանոն,

կոթառի վրա ունեն մեկ կամ երկու անցք, շեղբերը կտրվածքում երբեմն ստանում են քիչ ուռուցիկ (օվալ) տեսք, որոնց մակերեսի կենտրոնում արված են ուղղահայաց ջիղեր: Լճաշենի ճշգրիտ գուգահեռներ կարող են համարվել Սիսիանի փորձակայանի թիվ 2, 3 և 10 դամբանների գտածոները, որոնցից վերջում գտնվածն ունի երեք անցք՝ մեկական ուսերին և պոչուկին (Xnkikyan O., 2002, pl. IX/1, XI/1, XII/1): Այս դաշույնները գտնվել են հենց այն համալիրներում, որպիսիք ամբողջությամբ համադրվել են Լճաշենի դաշույնի համալիրի գտածոների հետ: Հայաստանի ՄԲ հաջորդ փուլերին պատկանող հուշարձաններում ևս այդպիսիք մնում են կիրառության մեջ և հայտնի են Վանաձորի դամբանարանից, Էջմիածնից, Կարմիր վանքից (Мартиросян А., 1964, 65, 69, 51, рис. 30, 34, 20a) և Լոռի Բերդում (Դեվեյջան Ս., 2006, աղ. V, VI): Արևելյան Վրաստանում նմանօրինակ դաշույններ են հայտնի ՎԿ շրջափուլի այնպիսի նյութերից, ինչպիսիք են Ցնորիի խմբի թիվ 1 դամբանաբլուրը (Дедабришвили Ш., 1979, т. VII, рис. 4) և Բեդենի դամբարաններից մեկը (Гобеджишвили Г., 1981, 26, рис. 7/3), որոնք վերաբերում են Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսին (Гобеджишвили Г., 1981, 136): Այս փուլին է առնչվում նաև Թոեղքի թիվ 40 դամբանաբլուրը, որտեղ առկա է նույն ձևաբանությամբ դաշույն (Горадзе Э., 1972, т. 12/3): Նմանօրինակ դաշույններ հայտնի են նաև Թոեղքի «ծաղկման շրջանի» թիվ 15 և 17 դամբանաբլուրներից (Горадзе Э., 1972, т. 22/5, 24/4): Նմանատիպ են Ալսիայի թիվ 1 և 7, Դումիելայի թիվ 1 դամբանաբլուրների դաշույնները (Джапаридзе О. и др., 1981, т. II, рис. 15, 16, т. XXII, т. LXIII), որոնք նյութերով համապատասխանում են Ք.ա. XXII դ. երկրորդ–XIX դ. առաջին կեսով թվագրվող Լճաշենի նմուշներին:

Այսպիսով, ՎԲ հուշարձաններում հայտնաբերված առանց կոթառի վրա անցքի օրինակներից բացի, մյուսները ուսերին անցքեր ունեն: Փոքր-ինչ տարբերվում են նաև շեղբերի որոշ առանձնահատկություններով՝ ՄԲ նմուշների միջնամասում կան ընդերկայնական ջիղեր:

Ինչ վերաբերվում է Լճաշենի թիվ 123 դամբարանի վանակառոտ նետալաքին, ապա հավանաբար, այն ծառայել է որպես տեղի ծայր: Սրա փոքր տեսակները, հայտնի են ՎԲ այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Մաշտոցի բլուրը (Սարգսյան Ս., 1967, 146, նկ. 4), Քեթին (Петро-

сян Л., 1989, т. 6, рис. 1–3), Գանին (Խանգաղյան Է., 1969, 27, նկ. 17), և Թեթրածմիղյան (Мунчаев Р., 1975, 133, рис. 14/1–6), Կանոնուր (Badaliyan R., Avetisyan P., 2007, pl. 139):

Անդրադառնալով Լճաշենի թիվ 120 դամբարանի վերին թաղման նյութերին նշենք, որ բացի վերն ուսումնասիրված խեցանոթներից, հայտնաբերվել են նաև բրոնզից, շաղախից և քարից պատրաստված զարդարանքի առարկաներ (աղ. 10, նկ. 1–6), որոնցից երեքը բրոնզե մատանիներ են (աղ. 10, նկ. 4–6), մեկը՝ ապարանջան (աղ. 10, նկ. 7): Ինչպես վերը քննարկված թիվ 123 դամբանաբլուրի դաշույնի ձևը, այնպես էլ երկգլար բրոնզե զարդերը երևան են գալիս Կուրարաքայան մշակույթում: Դրանք հայտնի են Էլառի թիվ 11 դամբարանից (Խանգաղյան Է., 1979, աղ. VIII), Արագածից (պեղումները՝ Ռ. Թորոսյանի, չիրատարակված նյութեր), Կվաղսեյերիի Շ շերտից (Джавахишвили А., Глonti Л., 1962, т. 36, Чубинишвили Т., 1971, т. XXV) և այլ հնավայրերից: Ի դեպ, այս զարդատեսակը Հարավային Կովկասի ՄԲ հուշարձաններում, Լճաշենի ուսումնասիրվող դամբարանից բացի, մեզ հայտնի չէ: Բավականին լավ հայտնի են լեռնային Դաղստանում. Գինչիի Ք.ա. II հազ. I քառորդով թվագրված թիվ 5, 7 և 9 դամբարաններում (Гаджиев М., 1969, 47–74, рис. 20, 22, 27, 34), Մաշալիսից գտնվածներն ըստ Վ. Կոտովիչի պատկանում են Ք.ա. 2000–1500 թթ. (Котович Г., 1982, 69, рис. 36): Ինչ վերաբերում է քարից պատրաստված ուլունքին և կախիկին (աղ. 10, նկ. 1, 3), ապա, դրանք ևս առավել լավ հայտնի են Դաղստանի՝ ինչպես վերը նշված, այնպես էլ թիվ 1, 2 (Гаджиев М., 1969., 15, 26, рис. 3, 10) և մի շարք այլ դամբանային համալիրներից: Այդօրինակ զարդեր են գտնվել նաև թոեղքյան մշակույթին պատկանող՝ Ալսիայի թիվ 9 (Джапаридзе О. и др., 1981, 53, рис. 18) և Կոմրեբիի թիվ 2 (Джапаридзе О. и др., 1981, 95, рис. 39) դամբանաբլուրներում: Լճաշենի 120 դամբարանի՝ հիշատակված՝ երկարուկ, եռաթև ուլունքը (աղ. 10, նկ. 2), իր նմանակն ունի Լիլոյի թիվ 1 դամբանաբլուրում (Горадзе Э., 1976, т. XXV/10):

Այսպիսով, Լճաշենի թիվ 14, 42, 44, 120 և 123 դամբարանների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դրանք պատկանում են ԹՎ հնագիտական մշակույթի վաղ փուլին և թվագրվում են Ք.ա. XXII դ. երկրորդ և XIX դ. առաջին կեսերով: Ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, դրանք

համապատասխանում են մշակութային նոր համակարգի ինտեգրացման երրորդ փուլին (Ավետիսյան Պ., 2014, 47–49):

Ուսումնասիրվող դամբարանների շրջանակներում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1960թ. Հ.Մնացականյանի կողմից պեղված թիվ 62 դամբարանի կավամանի միակ նմուշը (աղ.12, նկ.1): Ձեռածեփ, մուգ դարչնագույն արտաքին մակերեսով, թույլ դուրս ճկված շուրթով, պարանոցից իրանին սահուն անցումով խեցանոթի ուները զարդարված են կտրելու եղանակով արված կարճ գծիկներով լցված՝ երկու գույզ կախված կիսաշրջաններով: Անոթը ձևով և հարդարանքով մերձենում է ինչպես Վանաձորից հայտնաբերված ՎԲ կճուճին (Խանգաղյան Է., 1969, 87, նկ.81), այնպես էլ Շենգավիթի վերին շերտերին բնորոշ նյութերին (Սարգսյան Ս., 1967, 182–183, աղ. LVI, նկ.3, 5, աղ. LVII, նկ.2, 3, 5, 6)՝ տարբերվելով միայն զարդաձևով: Լճաշենի օրինակը զգալի ընդհանրություններ ունի ինչպես Արուճի թիվ 1 դամբարանից հայտնի միականթ անոթի (ՀՊՊԹ-2777/16), Մանեուլիի թիվ 5 դամբարանի նյութերի (Джапаридзе О., 1998, 69, рис.43), այնպես էլ Թրեյիի թիվ 13 դամբարանի միականթ գավաթի հետ՝ տարբերվելով միայն իրանի փոքր-ինչ շեշտված անցումով (Джапаридзе О., 1998, 80, рис.47): Ի մի բերելով տվյալ անոթի վերաբերյալ մեր դիտարկումները, կարելի է պնդել, որ մեզ հայտնի օրինակները թվագրվում են Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսով և վերջերսով:

Այսպիսով, մինչ օրս Լճաշենի դամբարանադաշտում պեղված դամբարանների քանակը հիմք է տալիս հանգելու այն հետևության, որ Լճաշենը ՎԲ և ԹՎ ժամանակահատվածում խիստ նոսր է բնակեցված եղել: ԿԲ մշակութային փուլից՝ Ք.ա. XVIII դ. սկսած աճում է բնակչության թիվը, որն իր բարձրակետին է հասնում ՈՒԲ դաշրաջանում:

Հարկ է հիշել, որ մինչ օրս Լճաշենում պեղված դամբարանային գտածոների շարքում ԹՎ մշակույթի վերջին փուլը դրսևորող արտեֆակտները բացակայում են: Այդ առումով իր ուրույն տեղն ունի 1993 թվականին, Սևան քաղաքում, մեր կողմից պեղված դամբարանը: Պեղելու պահին ծածկասալեր չկային: Ուղղանկյունաձև հատակագծով, կլորացող անկյուններով հիմնահողային, 4,00×2,00×1,80 մ չափերի դամբարանային ուղղված էր՝ հյուսիս-արևմուտք,

հարավ-արևելք: Դամբարանային ամբողջ հատակը ծածկված էր գունազարդ խեցանոթների բեկորներով (հիդրիաներ, թասեր): 1,00 մ խորությունում գտնվեց հարավարևելյան պատին հպված, ուղղահայաց դիրքով՝ նիզակի ծայր: Այստեղ մարդու ոսկրաբանական մնացորդներ չկային (աղ.17):

Լճաշենի նախորդ փուլի թիվ 123 դամբարանի և Սևանի դամբարանային համալիրների կառույցները ձևով՝ ձգվածությամբ, միմյանց շատ նման են, այն տարբերությամբ, որ Սևանում իրանները անգորապատ են և ունեն ավելի ձգված տեսք: Դրանք զանազանվում են զարդամոտիվների կատարման եղանակով, սև ներկով և ձևով: Գերակշռում են սև ներկով արված ջրի սիմվոլիկ և լողացող թռչունների պատկերները, ալիքագոտիները, զիգզագները (աղ.17, նկ.3): Բրեղանների (աղ.17, նկ.1) զարդերը հիմնականում կատարված են շուրթերից կախված կիսաշրջանների տեսքով: Սևանի օրինակներին իրենց ձևով ամբողջությամբ համապատասխանում են Էլառի թիվ 35 դամբարանի հիդրիան և քրեղանները (Խանգաղյան Է., 1979, նկ.101), այն տարբերությամբ միայն, որ քրեղանները գուրկ են զարդերից: Ամբողջությամբ մեր օրինակներին է համապատասխանում նաև Էլառի թիվ 42 դամբարանի հիդրիան (Խանգաղյան Է., 1979, նկ.101):

Պեղող հնագետն, ամփոփելով թիվ 35 և 42 դամբարանների ուսումնասիրությունը, իրավացիորեն եզրակացնում է, որ կարծես թե թիվ 35 դամբարանի խեցեղենը մի կապող օղակ լինի Վանաձոր-Ծաղկա խմբի և ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլի Նորատուսի ու Նուլիի խմբի միջև և կարող է թվագրվել Ք.ա. XV դ. երկրորդ կեսով (Խանգաղյան Է., 1979, 75): Է. Խանգաղյանը, ճիշտ նշմարելով տվյալ նյութերի անցումային բնույթը՝ միաժամանակ՝ ժամանակագրության առումով, մնացել է գոյություն ունեցող կաղապարների սահմանում, ըստ որի ԹՎ մշակույթի վերջին փուլն ավարտվում է Ք.ա. XV դ.: Ի դեպ, ԹՎ մշակույթի ավարտական փուլին է պատկանում Հառիճի թիվ 11 դամբարանը, որտեղ հայտնաբերված անզարդ նյութերն անհիմա կերպով մոտեցնելով ՈՒԲ նմուշներին՝ Տ. Խաչատրյանը թվագրում է դրանք Ք.ա. XVI–XV դդ. (Хачатрян Т., 1975, 119, рис.72):

Սևանի նյութերի վաղ երևույթներն առկա են նաև 1982թ. Ավագաբլուրում պեղված դամբարանում:

րանում (ՀՊՊԹ 2817/1-16): Հար և նման գույքակազմ ունի և Ղրդիի դամբարանը: Ուսումնասիրողը այդ դամբարանի նյութերը վերագրելով ԹՎ մշակույթի երրորդ փուլին՝ թվագրում է այն Ք.ա. XVIII-XVI դդ. (Есаян С., 1976, 102, т. 102):

Ելնելով Է. Գոգաձենի դասակարգման սանդղակից՝ Սևանի դամբարանի հիդրիաները զուգահեռներ ունեն Թռեղքի երրորդ փուլին պատկանող թիվ 1, 7 և 15 դամբարանաբլուրներում ((Горадзе Թ., 1972, т. 15, 19, 22):

Սևանի դամբարանի խեցանոթները կրկնում են նաև Մեսխեթ-Ջավախեթի թիվ 3 դամբարանի նյութերը (Джапаридзе О. и др., 1974, 58, рис. 11): Առկա է հուշարձանների ևս մի խումբ, որը բավականին հստակ հատկանիշներով աղերսվում է արդեն հաջորդ ԿԲ/ՍԱ մշակույթային դրսևորումներին: Այդ առումով ակնառու դրսևորումներն առկա են Էլադի թիվ 25 դամբարանում, որտեղ Ուզերվի թեփին ստորին շերտի կամարաձև զարդերը զուգորդված են Սևան-Արցախի գունազարդ խեցեղենի նմուշների հետ (Խանգադյան Է., 1979, 64-65): Ուսումնասիրողը իրավամբ խորաքանդակ զարդերով խեցեղենը համարում է Ք.ա. II հազ. սկզբի նյութեր, իսկ սանրատամ գունեղ շերտներով նյութեր հանդիպում են և՛ վաղ, և՛ ուշ փուլերում: Եթե համատեղում ենք այդ երկու հատկանիշները, ապա ճշմարտացի պիտի համարել այն հետևությունը, որ դրանք արգասիք են մշակույթային համատեղության և պետք է թվագրել Ք.ա. XIX-XVIII/XVII դդ. (Ավետիսյան Պ., 2003, 19): Այս խմբին է դասվում նաև Լոռի բերդի թիվ 6 դամբարանաբլուրը, որտեղ համատեղվում են դասական Թռեղքի և Սևան-Արցախի կետազարդ նյութերը (Деведжян С., 1981, т. II-IV): Հար և նման գունազարդ կետազարդ և խորաքանդակ նյութեր են հայտնի Ախլաթյանում (Xnkikyan O., 2002, pl. XVII): Ուշագրավ են Միսիան I համանման խառը նյութեր պարունակող թիվ 1-4 դամբարանների ուսումնասիրման ժամանակ արված բավականին ճշմարտացի մոտեցումները նյութերի դասակարգման և ժամանակագրության խնդրում: Հեղինակները խառը կազմ ունեցող գտածոները համարում են Ք.ա. XVIII-XVII դդ. մշակույթային արգասիք (Avetisyan P. et al. 2000, 161-173): Չնայած որոշ հեղինակների կողմից Էջմիածնի, Նորատուփի (Мартиросян А. 1964, 71-73, т. II-III) և Ավանի (Եսայան Ս. և ուրիշներ, 1971, 277-279) դամբարանների վերագրմանը

ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, այդուհանդերձ, դրանք ևս պատկանում են ԹՎ խմբի ավարտական փուլին:

Բացի խեցեղենից, Սևանի դամբարանում գտնվել է նաև ընդամենը մեկ բրոնզե զենք՝ նիզակի ծայր (աղ. 17, նկ. 4): Հայաստանի տարածքում այս զինատեսակը առաջին անգամ հայտնաբերվել է Վանաձորի դամբարանաբլրից, որը կրկնում է Թռեղքի դամբարանաբլուրներից մեկում գտնվածը (Пиотровский Б., 1949, 47): Հ. Մարտիրոսյանը քննության առնելով այդ նյութերն այլ, համաժամանակյա նյութերի համատեքստում, դրանք համարում է Ք.ա. II հազ. կեսերի արտադրանք (Мартиросян А., 1964, 67): Բ. Կուֆտինը Թռեղքի թիվ 15 դամբարանի նման նիզակի ծայրը և ամբողջ հավաքածուն դասում է Թռեղքի ՄԲ վաղ խմբին (Кюфтин Б., 1941, 96-97), իսկ Է. Գոգաձեն միանգամայն հակառակ՝ վերջին խմբում, և միջենյան - ուշ սիրիական նյութերի հիման վրա թվագրում Ք.ա. XVI-XV դդ., որի վերին սահմանն, ըստ նրա, համընկնում է ՌԻԲ սկզբնական փուլի հետ (Ք.ա. XV դ. վերջ-XIV դ.): Նա նաև չի բացառում անցման փուլի առկայությունը (Горадзе Թ., 1972, 106-107):

Օ. Ջավախիձեն 1970-ական թթ. Թռեղքի մշակույթի տարածման սահմանները որոշելու նպատակով Մեսխեթ-Ջավախեթիում կատարած պեղումներով բացված դամբարանաբլուրները համարում է Թռեղքի մշակույթի ուշ փուլի նյութեր, այդ թվում և Ախլաթյանի թիվ 3 դամբարանաբլուրը, որը թվագրել է Ք.ա. XVII-XVI դդ., և որտեղ գտնվել է ներկայացվող նիզակի ծայրի նմանակը (Джапаридзе О. и др., 1981, 172, Джапаридзе О. и др., 1985):

Մի փոքր ավելի ուշ Վ. Սադրաձեն, դասակարգելով Մեսխեթի ՄԲ դարաշրջանի նյութերը, թիվ 28 դամբարանը, որի մեջ ևս գտնվել է նման նիզակի ծայր, այն թվագրել է Ք.ա. 1800-1600 թթ. և համարել ՄԲ միջին փուլ (Садрадзе Г., 1993, т. XXIX, XLIII):

Նիզակի վաղնջական օրինակը Հայաստանում մինչ օրս հայտնի է Միսիանի թիվ 10 դամբարանից: Հեղինակն այն թվագրում է Ք.ա. III հազ. վերջով - II հազ. սկզբով (Xnkikyan O., 2002, pl. IX): Պ. Ավետիսյանն այս դամբարանային գտածոները և Հայաստանի այլ նմանատիպ նյութերն ամբողջությամբ վերագրել է Ք.ա. XXII դ. երկրորդ կես - XIX դ. առաջին կեսին (Ավետիսյան Պ., 2003, 19):

Ուշագրավ են Լոռի բերդի թիվ 74 և 77 դամբարանների հիմնալի նմուշները: Հաստատված է, որ առաջինը համապատասխանում է Թռեղք-վանաձորյան մշակույթի I և II խմբերի նյութերին, իսկ թիվ 77 դամբարանի նիզակը թվագրվել է Ք.ա.XIX դ. երկրորդ քառորդ, XVIII/XVII դդ. (Դևեջյան Ս., 2006, էջ 196, 198):

Սևանի դամբարանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ գունագարդ խեցեղեն պարունակող թաղման գույքը դուրս չի գալիս Ք.ա.XIX/XVIII դդ. սահմաններից, և որ տվյալ դամբարանի նիզակի ծայրի տեսակը ձևավորվել է դեռևս Ք.ա.XXII դ. երկրորդ կես – XIX դ. սկզբներին: Այսպիսով, Լճաշենի Թռեղք-վանաձորյան շրջափուլի նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում ունենք ևս մի հիմնալի կապող օղակ վաղ կուրգանային և Կարմիր բերդ Սևանարցախյան շրջափուլերի միջև: Այն իր կարևորությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ունի բրոնզեդարյան մշակույթի անընդհատական զարգացման գործում: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս, հստակ կերպով վկայում է Լճաշենի ունեցած առանցքային դերի մասին՝ ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ ողջ տարածաշրջանի համար:

Այս կարևոր հանգամանքը բացահայտվեց շնորհիվ Հ.Մնացականյանի կողմից՝ Լճաշենում պեղված թիվ 120 (վերին թաղում) և 123 դամբարանաբլուրների ու մինչ այժմ ուսումնասիրողների ուշադրությունից դուրս մնացած թիվ 14, 42, 44, 62 դամբարանների նյութերի ուսումնասիրությամբ, որոնք հստակ կերպով կապվում են միջին բրոնզի՝ Հարավային Կովկասի միակ ստույգ շերտագրություն ունեցող Ուզերլի թեփեի ստորին շերտի նյութերի հետ, թվագրվող Ք.ա.XXII–XIX դդ.: Ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների արդյունքների, Լճաշենի հիշյալ նյութերը համապատասխանում են մշակութային ինտեգրացման երրորդ փուլին (Ավետիսյան Պ., 2014, 47–48):

ԿԱՐՄԻ ԲԵՐԴ ՍԵՎԱՆ-ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇՐՋԱՓՈԽԼ

Ինչպես տեսանք, Լճաշենի դամբանադաշտում սակավ են Կուրաքարքայան և ԹՎ ժամանակաշրջաններին պատկանող հնագիտական նյութերը: Միանգամայն այլ է իրավիճակը հաջորդ՝ ՄԲ ԿԲ ժամանակաշրջանում: Լճաշենի

հնավայրը բացառիկ և չափազանց հարուստ է տվյալ փուլին պատկանող դրսևորումներով:

Մինչ այժմ Լճաշենում կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունների միջոցով ի հայտ բերված հուշարձանները վկայում են տվյալ միկրոշրջանում բնակչության աճի մասին, որի պերճախոս վկաներն են այստեղ պեղված զգալի թվով դամբարանները: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս փուլերի միջև գոյություն ունեցող կապերը հաստատող փաստերը այնքան էլ հարուստ չեն, սակայն առկա են դամբարանների և որոշ խեցանոթների ձևերի ու զարդերի ժառանգական կապերը հաստատող բացահայտումներ:

Լճաշենի դամբանադաշտում ԹՎ և ԿԲ/ՄԱ մշակութային փուլերը միմյանց մերձեցնում են Հ.Մնացականյանի պեղած ԹՎ ժամանակաշրջանի վաղ փուլին պատկանող, վերը ներկայացված և ԿԲ/ՄԱ ժամանակաշրջանին պատկանող թիվ 35–46, 50 ու մեր պեղած ԿԲ/ՄԱ փուլի թիվ 220–223 դամբանաբլուրներն ու թիվ 105, 129, 44, 58 և այլ դամբարանները: Հ.Մնացականյանի պեղած թիվ 35–46, 50 դամբանաբլուրների և մի շարք այլ դամբարանների պեղումների մասին տվյալների բացակայության պատճառով ներկայացնում ենք մեր կողմից պեղված վերոհիշյալ դամբանաբլուրներն ու դամբարանները:

Դամբարան 220 – Գետներես, 2,10 մ բարձրությամբ քարահողային լիցքով դամբանաթումբ է, ունի շրջագծին համապատասխանող 10,00 մ տրամագծով խնամքով կառուցված կրմնեկա: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում, տարբեր չափերի ինը ծածկասալերի և այլ տարբեր քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը (չափերը՝ 3,20×1,60×1,20 մ), առանցքով արևելքից արևմուտք ուղղվածությամբ, լցված էր ավազից, հողից և քարաբեկորներից բաղկացած լիցքով: Դամբանախցում մարդու կմախք չկար, կենտրոնական մասում խմբված էին 18 տարատեսակ խեցանոթներ, հյուսիսարևմտյան մասում դրված էր վանակատից նետապաք, արևելյան կողմում կային երկու մանր եղջերավոր կենդանիների և խոզի տարբեր ոսկորներ (աղ.19):

* Դամբարանների չափագրությունները կատարել է ճարտարապետ Հովհաննես Մանամյանը:

Դամբարան 105 – Արտաքին նշանները չեն պահպանվել: Հատվածներով գետներես երևացող տարաչափ չորս ծածկասալերը շրջափակված են տձև հատակագծով, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք առանցքով 3 մ երկարության պատով, իսկ հյուսիս-հարավ՝ 2 մ լայնություն ունեցող, հատվածաբար պահպանված, հյուսիսարևմտյան անկյունային հատվածը կոր շարվածք է, որի միջակայքի ազատ մնացած հատվածները լցված էր խճաքարային լիցքով: Միջակայքում բացված հիմնահողային դամբանախուցը (չափերը՝ $3 \times 1 \times 1,3$ մ) առանցքով գրեթե նույն ուղղվածությամբ էր ինչ կառույցը՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Ննջեցյալը (35–45 տարեկան տղամարդ) աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված (աղ.36): Ոտքերի մոտ դրված էր ինը խեցանոթ՝ երկուսը տեղում ճզվված (աղ.37): Ակնհայտ էր դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածում գոհաբերության ընծաների սահմանազատված լինելու իրողությունը:

Դամբարան 223 – Արտաքուստ 18 մ տրամագծով, 1,6 մ բարձրությամբ կոնաձև դամբանությամբ էր, որի արտաքին 1,4 մ հզորությամբ քարալիցքը ծածկում էր բնահողի վրա կրոմեխի միջակայքում լցրած 0,2 մ բարձրությամբ խճաքարային սևահողը: Դամբանաթմբի տակ բացված կրոմեխը 12,4 մ տրամագիծ ուներ, կառուցված էր բավական կանոնավոր, որի կենտրոնական հատվածում սևահողի շերտով ծածկված տարաչափ ինը սալերի և այլ քարերի համադրումով կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($3,70 \times 1,20 \times 0,85$ մ) առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ էր, լցված հողի և ավազի խառնուրդով: Լայնական պատերը կոր են, դամբանախցում ննջեցյալը աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ արևելք, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված (աղ.39):* Դամբանախցում, բացի խեցանոթներից (աղ.41), հայտնաբերվեցին նաև քարից ու բրոնզից զենքեր, շաղախից և այլ նյութերից պատրաստված զարդարանքի առարկաներ (աղ.43), ինչպես նաև մեծ քանակությամբ մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների, թռչունների, մեկ խոզի, տարբեր գիշատիչների ոսկորներ:

Դամբարան 58 – Ունի 12 մ և 9 մ տրամագծով երկու կրոմեխ, որոնք հարավային հատվածում միաձուլվում են յուրօրինակ մուտքի ձևով: Ներքին կրոմեխի միջակայքի կենտրոնական հատվածի տարբեր քարերի լիցքի և տարաչափ հինգ ծածկասալերի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($4,20 \times 1,20 \times 2,00$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիսից հարավ: Անկյունները կոր դամբանախցում ննջեցյալը (75–80 տարեկան տղամարդ) հյուսիսային մասում էր, աջ կողքի վրա, գլուխը՝ դրվայնի վրա (աղ.45): Ի տարբերություն մարդու կմախքի, ուղեկցող նյութերն (աղ.47,46) ամբողջությամբ՝ խեցանոթներ, վանակատի գործիքներ, երկու մանր եղջերավորների կմախքներն ու մեկ խոշոր եղջերավորի ոսկորները ծածկված էին 0,15–0,20 մ հզորության դեղնասպիտակավուն երանգ ունեցող կավով: Գտնվեցին նաև խխունջից ուլունքներ: Դամբանախցի հարավային հատվածում գտնվող ուղեկցող նյութերն ընդգծված ձևով սահմանազատված են մնացած մասերից:

Դամբարան 129 – Արտաքուստ 0,60 մ բարձրությամբ դամբանությամբ էր՝ կառուցված միայն քարային և ավազային իրար հաջորդող շերտերից: Լիցքի տակ բացված 5,00 մ տրամագծով կրոմեխը թերի էր պահպանված: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում տարաչափ չորս ծածկասալերի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($2,50 \times 1,20 \times 2,10$ մ) առանցքով արևելքից արևմուտք ուղղվածությամբ էր: Դամբանախցում երկու ննջեցյալները (40–50 և 20–25 տարեկան կանայք) գլխով արևմուտք էին, ձախ կողքի վրա, ոտքերը կծկված, ձեռքերը դեմքի դիմաց: Նրանց գլխավերևում դրված էր երկու կճուռ, մեկ կճուռ էլ՝ ոտքերի մոտ: Ննջեցյալների գանգերի շուրջը գտնվեցին սարդիոնե բազմաթիվ ուլունքներ (աղ.38): Կային նաև երկու մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (աղ.49):

Դամբարան 44 – Ունի հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք 6,10 մ, իսկ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք՝ 5,50 մ տրամագծով թերի պահպանված կրոմեխ: Այստեղ բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($2,90 \times 1,10 \times 2,00$ մ) առանցքով նույն ուղղվածության էր: Խցի ընդլայնական պատերը կոր էին: Ննջեցյալի գանգը հատակի հյուսիսային հատվածում դրված էր աջ կողքի, մյուս ոսկորների դիրքը

* Մարդաբանական նյութերի ուսումնասիրությունները կատարել է մարդաբան Ռուզան Մկրտչյանը:

խախտված էր (աղ.50): Սա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ թաղումը կատարվել է դիամասնատման եղանակով: Բացահայտված 13 խիստ քայքայված խեցանոթներից հնարավոր եղավ վերականգնել միայն մի մասը (կավանոթների խեցին շատ փխրուն էր): Դամբարանում գտնվեցին նաև խոզի գանգ, մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (աղ.51): Այս ամենը ծածկված էր 10սմ հաստությամբ դեղնասպիտակավուն երանգի կավաշերտով:

Դամբարան 135 – Ունի 6,30մ տրամագծով, հատվածներով պահպանված, միջակայքը ավագով լցրած կրոմեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում պայտաձև հատակագծով կառույցի մեջ չորս ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը (2,30×1,10×1,00մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք:

Նկ. 2. դամբարան թիվ 135

Դամբանախցի հյուսիսարևելյան քարաշեն անկյունը կոր է, հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (25-27 տարեկան կին) փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ հյուսիս-արևելք, ձախ կողքի, ոտքերը՝ կծկած, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած, ականջներին՝ բրոնզե ականջօղեր, կրծքին՝ շաղախե և բրոնզե ուլունքներ, գլխավերևում՝ երկու խեցանոթ (աղ.

40, նկ.1, 4):* Կային նաև երկու մանր և մեկ խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.53, նկ.2):

Դամբարան 136 – Ունի հյուսիս հարավ առանցքով 6,30մ, իսկ արևելք արևմուտք՝ 6,00մ տրամագծով, հատվածներով պահպանված կրոմեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում երեք ծածկասալերի և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը (2,00×1,00×1,00մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Հյուսիսարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (40-50 տարեկան տղամարդ) փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ հյուսիս, աջ կողքի վրա, ոտքերը՝ կծկած, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ.54): Նրա թիկունքի կողմում դրված էր երկու խեցանոթ (աղ.40, նկ.2, 3): Գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Դամբանախցի հյուսիսարևմտյան հատվածի մեծագույն մասն ազատ էր թողնված:

Դամբարան 60 – Կրոմեխից պահպանվել էր միայն մի քանի քար: Հինգ ծածկասալերի և այլ քարերի համադրությամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը (1,75×1,00×0,80մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիսից հարավ: Վերին հորիզոնը բաղկացած էր ավազից և կրային մասից, որի պատճառով այն շատ ամուր էր, ստորին մասը լի էր անխառն մանրահատիկ ավազով: Կոր պատերով դամբանախցում ննջեցյալը (40-50 տարեկան տղամարդ) աջ կողքի վրա էր, գլխով՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված: Գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (աղ.44): Արևելյան պատի դիմաց դրված երեք խեցանոթներից հնարավոր եղավ վերականգնել միայն երկուսը (աղ.42, նկ.1,2): Դամբանախցի հարավային հատվածի մեծ մասն ազատ էր թողնված:

Դամբարան 75 – Շրջափակված է արևելք-արևմուտք առանցքով 4,80մ երկարություն, հյուսիս-հարավ՝ 3,50մ լայնություն ունեցող ուղղանկյուն հատակագծով քարային կերտվածքով, որի երկու ծածկասալերի տակ բացված սա-

* Դամբարաններում հայտնաբերված նյութերի զրգանկարները կատարել է ճարտարապետ Նաիրեն Մխիթարյանը:

լարկդային դամբանախուցը ($1,00 \times 0,50 \times 0,70$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք. հյուսիսարևելյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը ($1,5-2$ տարեկան) աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ հյուսիս-արևելք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկած (աղ. 14): Ուղեկցող նյութը երեք խեցանոթ էր, որից մեկը փշրված էր (աղ. 40, նկ. 5, 6):

Դամբարան 90 – Ունի ոչ կանոնիկ՝ հյուսիս-հարավ առանցքով $3,80$ մ, արևելք-արևմուտք՝ $3,00$ մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում՝ հինգ

ծածկասալերի տակ, բացված սալարկդային դամբանախուցը ($3,00 \times 0,90 \times 1,00$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, կմախք չկար: Դամբանախցի հյուսիսարևելյան կեսում դրված էին մեծ քանակությամբ խեցանոթներ, որոնցից շատերը ծիսական նշանակության կավանոթներ էին: Խեցու փխրուն լինելու պատճառով հնարավոր եղավ ամբողջացնել միայն 16 -ը (աղ. 74, 66): Խեցանոթների միջակայքում դրված էին նաև մանր եղջերավոր երկու կենդանու ոսկորներ (աղ. 73): Դամբանախցի հարավարևմտյան հատվածի մեծ մասն ազատ էր թողնված:

Նկ. 3. թիվ 221 դամբանաբլուր

Դամբարան 221 – Արտաքուստ $1,20$ մ բարձրությամբ քարահողային լիցքով դամբանաթումբ էր, որի տակ բացվեց խնամքով կառուցված $11,10$ մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխ: Միջակայքի հարավային հատվածում քարերով կառուցված ծածկի տակ (նկ. 3) բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($1,20 \times 0,540 \times 0,60$ մ) առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ, կլորացված անկյուններով, լցված քարահող-ավազային խառը լիցքով: Ննջեցյալը պառկած էր աջ կողքի վրա, գլխով՝ հյուսիս, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկած: Գանգիին հպված էր մեկ կնուն:

Կրոմլեխի միջակայքի երկրորդ խուցը բացվեց նախորդից հյուսիս, չորս ծածկասալերի տակ: Սալարկդային դամբանախուցը ($1,20 \times$

$0,56 \times 0,70$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք, ևս խառը լիցքով. մարդու կմախք չկար: Այն ամբողջությամբ լցված էր տարատեսակ խեցանոթներով և մեծ քանակությամբ մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներով (աղ. 63, 64, 65):*

Դամբարան 222 – Արտաքուստ $1,00$ մ բարձրությամբ քարահողային բրգաձև լիցքով դամբանաթումբ էր, որի տակ բացվեց $9,40$ մ տրամագիծով արտաքին կրոմլեխ, իսկ ներքին երկրորդ՝ $8,20$ մ տրամագիծով կրոմլեխը արևելյան հատվածով սահուն ձուլվում էր արտաքինին: Այստեղ երկու հիմնահողային խուց կար: Մեկը

* Թվում է, որ այս խցում տեղադրված էին դամբանատիրոջն ուղեկցող նյութերը և գոհաբերված կենդանիները:

գտնվում էր փոքր կրոմեխի կենտրոնական հատվածում՝ քարերից կառուցված ծածկի տակ ($1,90 \times 0,75 \times 0,70$ մ), առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ՝ կլորացող անկյուններով: Ննջեցյալը պատկած էր աջ կողքի, գլուխը՝ դեպի հյուսիս, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկած: Գլխավերևում դրված էր երկու խեցանոթ (աղ. 67(Ա)): Երկու կրոմեխների միջակայքում՝ ավելի արտաքինի տակ, երկու ծածկասալերի ներքո երկրորդ դամբանախուցն էր ($1,06 \times 0,68 \times 0,5$ մ) նույն ուղղվածությամբ՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, ընդլայնական պատերը կոր էին: Այստեղ դրված էին 9 կավանոթ և մեծ քանակությամբ մանր եղջերավոր կենդանիների ու թռչունների ոսկորներ (աղ. 69, 72 (Բ)): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասը դատարկ էր թողնված:

Դամբարան 72 – Ունի տարբեր մեծության քարաբեկորներով կառուցված $5,40$ մ տրամագծով կրոմեխ: Հարավարևմտյան հատվածին հարող տարբեր չափերի ծածկասալերի և տարբեր քարերի համադրությամբ կառուցված, ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը ($2,30 \times 1,15 \times 0,95$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Մարդու կմախքի խաթարվածությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դիամասնատում է կատարվել: Անատոմիական որոշ փոքր հատվածների տեղադրությունը ցույց է տալիս, որ ցանկացել են հանգուցյալին ($12-13$ տարեկան) մեջքի վրա պառկելու տեսք տալ: Գանգի մոտ գտնվեց մեկ փոքր կնուռ (աղ. 42, նկ. 3): Հայտնաբերվեցին նաև մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ. 55):

Դամբարան 74 – Շրջափակված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք առանցքով $4,20$ մ, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք՝ $4,30$ մ չափեր ունեցող ուղղանկյուն հատակագծով պատանման կերտվածքով, որի միջակայքում երկու ծածկասալերի և այլ քարերի համադրությամբ կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը ($1,00 \times 0,55 \times 0,60$ մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը $5-6$ տարեկան երեխա էր, գանգը դրված էր հարավային պատի կենտրոնական մասում: Կմախքի ոսկորների վատ պահպանվածության պատճառով դժվար էր

որոշել նրա իրական դիրքը: Ստորին ծնոտի առանձնացված լինելը և կմախքի մի մասի անկանոն տեղադրությունը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ կատարվել է դիամասնատում: Ուղեկցող նյութը մեկ կնուռ է (աղ. 40, նկ. 7): Գանգի մոտ բացվեցին մանր եղջերավոր կենդանու գանգ ու ոսկորներ (աղ. 56):

Դամբարան 76 – Ունի խնամքով կառուցված $5,50$ մ տրամագծով կրոմեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում տարաչափ երեք ծածկասալերի և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը ($2,10 \times 1,00 \times 1,00$ մ) առանցքով ուղղված էր արևելքից արևմուտք: Ննջեցյալը ($45-50$ տարեկան տղամարդ) աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի արևմուտք, ոտքերը և ձեռքերը՝ կծկված (աղ. 57): Կրծքի դիմաց դրված էր մեկ խեցանոթ (աղ. 40, նկ. 8): Առանձնացրած և գանգից արևմուտք դրած ստորին ծնոտն ու այլ ոսկորների տեղադրությունը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու մասնակի դիամասնատման մասին:

Դամբարան 209 – Գտնվում է երրորդ տեղամասի կենտրոնական մասում, ունի $4,00$ մ տրամագծով կրոմեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում տարբեր չափերի հինգ ծածկասալերի և փոքր թվով այլ քարերի համադրությամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը ($1,50 \times 0,90 \times 1,00$ մ), առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Ընդլայնական երկու պատերը կոր էին: Ննջեցյալը ($30-35$ տարեկան կին) պառկած էր մեջքի վրա, գլխով՝ հարավ-արևմուտք, ստորին ծնոտն՝ առանձնացրած, ոտքերը՝ ծալած, աջ ձեռքը՝ որովայնի վրա, ձախը՝ իրանին զուգահեռ (աղ. 58): Գլխավերևում դրված էր երկու կավաման: Գանգի վրայից գտնվեցին մետաղե բաժանարար ուլունքներ, կրծքավանդակի մերձակայքից՝ սարդիոնից, ապակուց, ծարիրից պատրաստված տարատեսակ ուլունքներ, մեկ կիսալուսնաձև զարդ, բրոնզե շքասեղ (աղ. 59, նկ. 1, 44, 45): Կմախքի և ուղեկցող նյութերի տեղադրությունը պարզ ցույց է տալիս դամբանախցի մնացած մակերեսը դատարկ թողնելու միտումը:

Դամբարան 203 – Ունի արևելք-արևմուտք առանցքով $7,00$ մ, հյուսիս-հարավ՝ $4,00$ մ տրամագծով ոչ կանոնիկ կրոմեխ: Միջակայքի

կենտրոնական հատվածում քարահողային լիցքի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցը (1,60×0,90×0,75մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Ննջեցյալը (18–20 տարեկան կին) պառկեցված էր կենտրոնում, աջ կողքի, գլխով՝ հարավ-արևմուտք, ոտքերը՝ ծաված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց (աղ.30): Գանգի դիմաց գտնվող երկու կավամանների վրա դրված էր մանր եղջերավոր կենդանու գանգ (աղ.42, նկ.4,5):

Դամբարան 212 – Ունի խնամքով կառուցված 6,00մ տրամագծով կրոմլեխ, միջակայքը լցված 0,50մ բարձրությամբ քարալիցքով: Կենտրոնական հատվածում տարաչափ երկու ծածկասալի և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը (1,60×1,00×0,30մ) առանցքով ուղղված էր արևելք-արևմուտք: Ընդլայնական երկու պատերը կոր էին, մարդու կմախք չկար: Կենտրոնական մասում դրված էր խոհանոցային մեծ կճուճ, որի հյուսիսային և հարավային կողմերում կային մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ ու վանակատի երկու ցլեպ: Հարավային կողմի ոսկորների մոտ կար նաև մանր եղջերավոր կենդանու գանգ (աղ.48), խցի տարբեր մասերում դրված էր ևս վեց խեցանոթ (աղ.34): Դամբանախցի արևմտյան կեսը միտումնավոր ազատ էր թողնված, արևմտյան պատի տակ զետեղված էր մեկ անոթ:

Դամբարան 213 – Ունի հատվածներով պահպանված 6,00մ տրամագծով կրոմլեխ, որը ծածկված էր 0,70մ բարձրությամբ քարահողային դամբանաթմբով: Կենտրոնական հատվածում երկու և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախուցը (2,20×1,00×1,00մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիսից հարավ, լցված անխառն մանրահատիկ ավազով: Անկյունները կոր դամբանախցում երկու ննջեցյալներից մեկի (40–50 տարեկան տղամարդ) գլուխն ուղղված էր հյուսիս, աջ կողքի վրա, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց: Երկրորդը (20–22 տարեկան կին)՝ ճիշտ հակառակը, գլուխը՝ հարավ, ձախ կողքի, ոտքերը՝ կծկած, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց (աղ.61): Վերջինիս մոտից գտնվեցին անազե կախիկներ (աղ.60, նկ.6–9), ձկան ոսկրից կախիկ զարդ (աղ.59, նկ.2), իսկ կճուճները (աղ.60, նկ.1–4) խցի տարբեր մասերում էին: Ննջեցյալներից

յուրաքանչյուրը գտնվում էր իր հատվածի կենտրոնում:

Դամբարան 219 – Գետներես 7,00մ տրամագծով և 0,70մ բարձրությամբ քարահողային լիցքով դամբանաթմբում էր, որի տակ բացվեց 6,8մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում տարաչափ երեք ծածկասալերի և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված հիմնահողային դամբանախցի (3,50×0,90մ) վերին 0,70մ խորությամբ հատվածը հատակագծում շրջանաձև էր՝ 3,50մ տրամագծով, որից ներքև բացված անխառն մանրահատիկ ավազով լցված, կոր լայնական պատերով ուղղանկյուն, հիմնահողային դամբանախուցը (1,65×0,60×0,20մ) արևելքից արևմուտք ուղղվածությամբ էր: Ննջեցյալը պառկած էր ձախ կողքի, գլուխը՝ դեպի արևմուտք, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկած (աղ.62), գլխավերևում՝ մեկ կճուճ (աղ.60, նկ.4):

Ինչպես վերը տեսանք, Լճաշենի ԹՎ խմբի դամբանաբլուրների (թիվ 14, 42, 44) և Ուզերլիկ թեմիեի ստորին շերտի նյութերի համապատասխանությունը կասկած չի հարուցում: Առկա խեցանոթների ձևաբանական ընդհանրությունները հաջորդ փուլի ԿԲ/ՄԱ թիվ 220, 36, 40, 46 և այլ թաղման գույքի հետ վկայում են դրանց ներքին ժառանգական կապի մասին: Կճուճների տարբերությունը միայն որակական է, դրանք ինչպես տեսքով, այնպես էլ զարդարմամբ ավելի շքեղ են: Շքեղության մասին խոսելիս անհնար է շրջանցել հատկապես թիվ 46 (աղ.24–28) և 220 (աղ.20–23) դամբարանների գտածոները: Այստեղ կետերի տարբեր համադրություններով պատկերված զարդամոտիվները վկայում են ժամանակի՝ խեցեգործ վարպետների բարձր մակարդակի մասին:

Հիշյալ կճուճներից մեկ այլ տարբերակ ևս կա, որը կարող է ծառայել որպես կապող օղակ: Դրանք ավելի ցածր վզով կոպտախեցի, քիչ ցածր իրանով սակավաթիվ օրինակներ են, որպիսիք առկա են նախորդ փուլի թիվ 14 (աղ.13, նկ.2) և վերջին փուլի թիվ 220 (աղ.23, նկ.1) դամբանաբլուրներում:

Չնայած Ուզերլիկ թեմիեի ստորին և վերին շերտերի միջև գոյություն ունեցող ժամանակագրական բացին, այնուամենայնիվ թիվ 46 (աղ.24–28) և թիվ 220 (աղ.20–23,25) դամբանաբլուրների կճուճների տեսակն առկա է Ու-

գերիլյե թեփեի ստորին և վերին շերտերում և տարբերվում է միայն հարդարման (կտրելու և կետազարդելու) եղանակներով (Кушнарева К., 1965, 90–91, рис. 21–23):

Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ ժամանակահատվածների նյութական և հոգևոր մշակույթի կարևորությունն այն է, որ դրանք դրսևորում են տվյալ դարաշրջանին բնորոշ երկու տարրեր հատկանիշներ, որոնք կարևորում են ինչպես ժառանգական կապերի, այնպես էլ ժամանակագրական հաջորդական փուլերի հիմնավորման ու հաստատման գործընթացները: Այդ առումով Լճաշենի դամբանադաշտի՝ որպես վաղ փուլի հուշարձաններ են ինչպես վերը նշված թիվ 46 և թիվ 220 դամբանաբլուրները, այնպես էլ նյութերի համանման կազմ ունեցող թիվ 38 և թիվ 50 դամբարանները:

Ընդ որում, կարևորում ենք թիվ 50 դամբարանի համախումբ նյութերը, որտեղ, բացի սև փայլեցված և կետազարդ շքեղ անոթներից, առկա են նաև ԿԲ խմբի վաղ փուլին պատկանող կրկնակի սակրի ձև ունեցող ցանցադաշտերով պատված գունազարդ, ուղղահայաց, վեր բարձրացող շուրթով և ընկույզի կեսի տեսքի երկարով անոթներ (ՀԳՊԹ 2118/ 37–50):

Նույնը առկա է նաև թիվ 38 դամբանաբլուրում, ուր կետազարդ անոթներից բացի կան նաև գազաթները վեր ուղղած եռանկյունիներով զարդարված անոթներ: Ինչպես նախորդում, այստեղ ևս հանդիպում են ուղղահայաց շուրթով անոթներ (ՀԳՊԹ 2118/145–163):

Հարկ է ևս մեկ անգամ հավաստել, որ Լճաշենի հատկապես վաղ շրջանի փայլեցված 3–4 շարք կետազարդ խեցեղենը հիմնականում բնորոշ է ՍԱ տարածաշրջանին, որը հավանաբար բացատրվում է տարածքների մոտիկությամբ: Սակայն դա բոլորովին էլ չի նշանակում, որ Հայաստանի այլ շրջաններում այդպիսիք բացակայում են, ընդհակառակը, ինչպես Մեծամորի համապատասխան շերտի արտեֆակտները (Է. Խանզադյան, 1973, նկ. 24, 25), այնպես էլ թիվ 59 դամբանաբլրի (Khazadryan E., 1995, pl. I–IV) թաղման գույքն ամբողջությամբ համապատասխանում են Ուզբեղիլ թեփեի վերին երկու շերտերի տվյալներին և Լճաշենի խնդրո առարկա դամբանաբլուրների նյութերին: Թիվ 59 դամբարանի և ոչ մի արտեֆակտ չի համապատասխանում ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և առաջվել ևս ՈՒԲ վաղ փուլին, ինչպես կարծում է Էնդլինսկը՝ այն

վերագրելով ՄԲ վերջին և անցումային ժամանակաշրջանին (Խանզադյան Է., 1996, 231–244): Դրանք ամբողջությամբ համապատասխանում են ԿԲ մշակույթի վաղ փուլին: Դրա լավագույն ապացույցը Վերին նավերի թիվ 23 դամբարանում հայտնաբերված Լարսայի ուլունքներն են (Симоная А., 1984, 122–135), որոնք ոչ թե վերին, ինչպես կարծում է ուսումնասիրողը, այլ հստակ կերպով ցուցադրում են ԿԲ մշակույթի ստորին սահմանը: Լճաշենի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի նյութերին են հարում ոչ միայն նշված թիվ 22 և 23 դամբարանների, այլև 12 դամբարանների նյութերը (Симоная А., 1990, 188–200):

Ուսումնասիրողը վերջինս համարելով երեք մշակույթների՝ ԹՎ, ԿԲ և ՍԱ համատեղում, նյութերի մեկ փակ խմբում գտնվելը հնարավոր է համարում միայն Ք.ա. II հազ. I քառորդում (Симоная А., 1990, 207): Սակայն վերջում նա ևս մեկ անգամ շեշտադրում է իր կողմից առաջ քաշած այն վարկածը, որ ՄԲ հնագիտական երեք մշակույթները հանդես են եկել միաժամանակ՝ Ք.ա. XXIV–XXIII դդ., որպես ազգակից մշակույթների «բլոկ» և գոյատևել են մինչև Ք.ա. XVI դ. ներառյալ (Симоная А., 1990, 208):

Կարևոր շերտագրական տվյալներ են փաստագրված Շիրակավանի ԿԲ/ՍԱ վերջին փուլին պատկանող շերտում: Այստեղ հորերի հատակներին ծեփված մնացած նախորդ շերտի նյութերը հավաստում են նախորդ փուլի նստվածքների առկայությունը, որն ըստ ամենայնի հեռացվել է հաջորդ շինարարական շերտի ժամանակ: Այդ սակավաթիվ նյութերի մի մասը պատկանում է ԹՎ մշակույթի ավարտական, մյուսը՝ ԿԲ/ՍԱ փուլին (Թորոսյան Ռ. և ուրիշներ, 2002, աղ. IX, նկ. 1–3, 11, 13): Կարծում ենք, նույն ժամանակաշրջանի արգասիք են Շուլավերի թիվ 1 և 2 դամբանաբլուրները: Եթե առաջինում հայտնաբերված կոպիտ խեցանոթները կրկնում են Ուզբեղիլ թեփեի ստորին շերտի համանման անոթներին (ՕԿԿԱՅ, 1975, т. XXVIII), ապա երկրորդ դամբանաբլրի սև փայլեցված և դրոշմիչով եռաշար կետերով զարդարվածները (ՕԿԿԱՅ, 1975, т. XXX–XXXI) համահունչ են Լճաշենի թիվ 46, 220 դամբանաբլուրների և Ուզբեղիլի վերին շերտերի նյութերին:

Քայլող դրոշմիչով արված երկշարք և քառաշարք խեցեղեն է հայտնաբերվել նաև Դարաքոփակ թեփեի բնակատեղիում: Այստեղ առկա են նաև Ուզբեղիլի ստորին շերտի թաց կավի

վրա, կտրելու եղանակով արված զարդամոտիվներով նյութեր, որոնք վաղ նյութերի արձագանքներ են (Исмаилов Г., 1969, 64):

Լճաշենի վերոհիշյալ դամբանաբուրների՝ ԿԲ/ՍԱ վաղ փուլին պատկանելը հավաստում են նաև վերջին տարիներին Աղբեջանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում ուսումնասիրված հուշարձանները: Դաշյուզի հնավայրի թիվ 3 դամբանաբլրի ներկայացված երկու անոթներից մեկը կրում է ԹՎ վերջին փուլի անոթների՝ շուրթին փայլեցմամբ արված ուղղահայաց գծեր և իրանի զարդամոտիվ, իսկ մյուս խեցանոթի կետերից կազմված կեռիկաձև և հորիզոնական բազմաշար գծազարդերն ամբողջությամբ համապատասխանում են Լճաշենի նյութերին, որոնք թվագրված են Ք.ա. II հազ. սկզբով (Ахундов Т., 2001, т. XXXVI):

Առավել ցայտուն են ընդհանրությունները Սարիջինի խմբի թիվ 3 դամբանաբլրի նյութերի հետ: Տարբերությունն այն է, որ որոշ անոթներ պատվանդանաձև նստուկ ունեն (Ахундов Т., 2001, т. III, IV), որը ևս անհարիր չէ ԹՎ մշակույթին: Առավել ուշագրավ է հիդրիատիպ անոթը, որի վզին և ուտերին կետերով արված թեք գծերի խմբերը (Ахундов Т., 2001, т. III/6) ակնառու կերպով ցույց են տալիս այդ անոթների կապը ԹՎ նյութերի հետ, հավաստում լճաշենյան տվյալ խմբի ԿԲ/ՍԱ սկզբին պատկանելությունը: Ի տարբերություն Դաշյուզի դամբանաբլրի, վերջինս հեղինակը թվագրում է Ք.ա. II հազ. II քառորդով (Ахундов Т., 2001, 200):

Լճաշենի ուսումնասիրվող դամբանաբուրների ԿԲ/ՍԱ վաղ փուլին պատկանելու մասին են հավաստում նաև դրանցում հայտնաբերված փոքր կարասները (աղ. 21, նկ. 4, աղ. 22, նկ. 3, աղ. 27, նկ. 4): Դրանք քիչ ձգված իրանով ու քիչ ավելի լայն բերանի բացվածքով ևս ասես միջանկյալ դիրք են գրավում թոեղյան՝ Աղջիայի թիվ 5 (Джапаридзе О. и др., 1981, т. XIII–XVIII) և Թոեղքի 15 (Горадзе Э., 1972, т. 22) դամբանաբուրների նմանատիպ անոթների և ԿԲ/ՍԱ սև փայլեցված, ցածր պարանոցով կնուճների միջև:

Թիվ 46 դամբանաբլրի անոթներից մեկի ուտերին արված ցանցազարդը (աղ. 27, նկ. 2) ևս չի հակասում նշված փուլերի կապերի մասին, որոնք առկա են Թոեղքի թիվ 1 և 45 դամբանաբուրներում (Горадзе Э., 1972, т. 16, 31):

Լճաշենի թիվ 220 դամբանաբլրում գտնված կնուճի միակ տեսակը (աղ. 23, նկ. 1) ձևով զանա-

զանվում է ՄԲ կնուճներից, որին մոտավոր գուգահեռ կարող է համարվել Շիրակավանի ՄԲ շերտից գտնվածը (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. IX (8):

Խեցանոթների մյուս տեսակը թիվ 220 դամբանաբլրի կարմիր անգորով պատած գունազարդ կնուճներն ու քրեղաններն են: Կնուճներից մեկի ուտերին սև ներկով արված են գազաթները դեպի շուրթն ուղղված եռանկյունաձև պատկերներ, որոնք ընդմիջված են ուղղանկյուն-քառանկյուններով (աղ. 23, նկ. 4), մյուսի ուտերին պատկերված եռանկյունիներն ընդմիջված են կրկնակի սակրաձև պատկերներով (աղ. 25, նկ. 1): Գունազարդ միակ քրեղանի վերին մասը նույնպես զարդարված է նմանօրինակ եռանկյունիներով և ցանցապատ երեքական ուղղանկյունաձև պատկերներով (աղ. 25, նկ. 2): Հիշյալ կնուճները և քրեղանները հիմնականում համատեղ են լինում ու գոյատևում ԿԲ/ՍԱ բոլոր փուլերում: Դրանք հայտնի են ինչպես Լճաշենի թիվ 35–50 դամբանաբուրներից, այնպես էլ Կարմիր բերդից (Кушнарева К., 1960, 140–141), Մեծամորից (Khanzadian E., 1995, pl. I, 11), Էլադից (Խանզադյան Է., 1979, 68, 69, նկ. 92–94), Քերթից (Петросян Л., 1989, т. 42), Շիրակավանից (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. VII–IX), Հադիճից (Хачатрян Т., 1975, 102–105): Արտաքին ձևավորումով առանձնանում են Ուզերլի թեփեի նյութերը, որոնք հարդարված են շեղանկյունաձև պատկերներով, ավիքներով և այլ զարդամոտիվներով: Կարծում ենք, որ այս տարբերությունը ոչ թե ժամանակագրական է, ինչպես երբեմն նշվում է ուսումնասիրողների կողմից, այլ տեղային առանձնահատկություն թեկուզ այն պատճառով, որ Էլադի թիվ 25՝ վաղ թվագրություն ունեցող դամբարանում ևս առկա է շեղանկյունաձև զարդ կրող խեցանոթի բեկոր (Խանզադյան Է., 1979, նկ. 90):

Վերը նշված գունազարդ քրեղանների շարքում մի փոքր առանձնանում է սև փայլեցված, կարճ ուղղահայաց շուրթով կետազարդ օրինակը (աղ. 23, նկ. 5): Նույն ձևի, սակայն գունազարդ բազմաթիվ քրեղաններ են հայտնի Կարմիր բերդից (Кушнарева К., 1960, 141): Մեծամորի թիվ 31 դամբարանի նմուշը գորշ է և անզարդ (Khanzadian E., 1995, pl. I, 11): Մեծ թվով տարբեր գույնի և երանգի նման քրեղաններ են հայտնի Շիրակավանի բնակատեղիի Ք.ա. XVII դ. երկրորդ–XVI դ. առաջին կեսով թվագրվող շերտե-

րից (Թորոպայան Ռ. և այլք, 2002, աղ. VII–IX), իսկ Լոռի բերդի թիվ 6 դամբանաբլուրի հարևանական քրեական գործ անփայլ է, որի համալիրը պատկանում է ԹՎ խմբի վերջին փուլին (Дебед-жян С., 1981, т. II): Ընդհանրապես նման անտառները բնորոշ են Ք.ա. XVIII–XVII դդ. մշակույթին:

Ի տարբերություն թիվ 220-ի՝ Լճաշենի թիվ 46 դամբանաբլուրն աչքի է ընկնում տարատեսակ խեցանոթներով: Ներկայացվածից բացի, այստեղ գտնվել է ևս երեք տեսակ քրեական. առաջինը մեկ օրինակով է (աղ. 28, նկ. 4), որը ձևով և կարճ փոքր ուղղահայաց շուրթով մոտ է վերը հիշատակվածներին միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինիս ուսերը զարդարված են բազմաշար լայն ակոսագծովներով, երկրորդ տեսակը անզարդ է և ունի կլոր շուրթ (աղ. 28, նկ. 3, 5): Այս երկու ձևերն էլ առկա են Հառիճի թիվ 93 դամբարանում, որոնց հետ հայտնաբերվել է ուսերը կետերով զարդարված, սպիտակ ներկով ընդելուզված հիդրիատիպ խեցանոթ: Հեղինակն, այս ամենը դասելով ՍԱ խմբին, այն թվագրում է Ք.ա. XVIII–XVII դդ. (Хачатрян Т., 1975, 111, рис. 66): Սակայն չենք բացառում Հառիճի տվյալ համալիրի մի փոքր ուշ փուլի պատկանելությունը:

Քրեականների երրորդ տեսակը Հայաստանում ունի ժամանակագրական առավել լայն ընդգրկում: Դրանք այսպես կոչված «ընկույզի կեսի» նման խեցանոթներն են (աղ. 28, նկ. 1, 2): Մրանք պատրաստված են ձեռքով, ավագախառն կավից և ունեն սև թույլ փայլեցված մակերես: Կարմիր վանքի ՄԲ ժամանակաշրջանի նման երկու քրեականներից մեկը գունազարդ է, մյուսն՝ անզարդ (Мартиросян А., 1964, 50, рис. 20):

Լճաշենի ևս մեկ՝ թիվ 51 դամբարանի գտածոները ամբողջությամբ դասվում են ՍԱ վաղ խմբին: Դրանք սև փայլեցված և երեք շարք կետերով զարդարված չորս կնուճներ են և ընկույզի կեսի նման երկարով ու մեկ կիսագնդաձև իրանով քրեականներ (ՀԳՊՃ 2166/1–9):

Առավել շքեղ են Նոր Բայազետի թիվ 1 դամբարանից հայտնաբերված երեք քրեականները (Խանգաբեյան Է., 1969, 94–95): Նման անոթները հեռագիտել կտրանալով ստանում են ավելի լայն տարածում, որոնք, ինչպես ստորև կ'տեսնենք, հիմնականում հայտնի են ցեղային առաջնորդների և քրմական դասին պատկանող դամբարաններից ու հավաստում են իրենց ծիսական բնույթի մասին: Բացի այդ, ուսումնասիրվող անոթներն ունեն ժամանակագրական որոշակի հատկանիշներ: Միջին բրոնզեդարյանները երկարով են ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում ստանում են ամբողջովին կլոր տեսք: Լճաշենի թիվ 220 դամբանաբլուրում գտնվել են նաև մեկ «աղաման» (աղ. 25, նկ. 3), գետաքարե սրոց և վանակատի ցլեպ (աղ. 23, նկ. 2, 3): Եթե առաջին երկուսը տվյալ ժամանակաշրջանում կենցաղում օգտագործված գործիքներ են, ապա երրորդի նշանակությունը միանշանակ սիմվոլիկ է, որպիսիք դամբարաններում հիմնականում գտնվել են կենդանիների ոսկորների վրա:

Նկատի ունենալով Լճաշենի ներկայացված դամբանաբլուրների և նշված համադրությունների կապը ԹՎ խմբի հուշարձանների հետ, ինչպես նաև Վերին նավերի թիվ 23 դամբարանում Լաբսայի ուլունքների առկայությունը, կարելի է հիմնավորված համարել ուսումնասիրվող դամբանաբլուրների Ք.ա. XVIII դ. երկրորդ–XVII դ. առաջին կեսով թվագրելը: Գրեթե համաժամանակյա նյութեր են պարունակում Լճաշենի թիվ 36, 40 (պեղումները՝ Հ. Մաքսականյանի) և 105, 223 (պեղումները՝ Լ. Պետրոսյանի) դամբանաբլուրները:

Թիվ 36 դամբանաբլուրի կարմիր, անգործ պատած, գունազարդ և սև փայլեցված, քառաշար կետազարդ կնուճները և կարասն (աղ. 29, նկ. 1, 4, 5, աղ. 31) ամբողջությամբ համապատասխանում են վերը հիշատակված դամբանաբլուրների նյութերին: Անոթների արտաքին ձևավորման միակ տարբերությունը սև փայլեցված կետազարդ կնուճներից մեկի վրա (աղ. 31, նկ. 2) արված եղնավոր գոտին է, որն ի հայտ է գալիս Ք.ա. XVIII դ. վերջերին և փոքր-ինչ ավելանում Ք.ա. XVII դ.: Այստեղ առկա են նաև մետաղից, քարից և շաղախից պատրաստված զենքեր և զարդարանքի առարկաներ: Ջենքերը բրոնզից պատրաստված երկու դաշույններն են, որոնցից մեկը փոքր (աղ. 29, նկ. 12) է և հիշեցնում է վերը հիշատակված Կուր-արաքսյան և ԹՎ ժամանակաշրջանների դաշույնները: Երկրորդ դաշույնը (աղ. 29, նկ. 13), որի նմանակը գտնվել է նաև թիվ 40 դամբանաբլուրում (աղ. 33, նկ. 8), նախորդի համեմատ նոր որակի զենք է: Նախորդների համեմատ սրանք չափերով առավել երկար են, շեղերը կտրվածքում սեղանաձև, իսկ փոքր կարճ պոչուկներին գրեթե միշտ արված են անց-

քեր՝ կոթառին ամրացնելու համար: Հարկ է նշել, որ դաշույնները և ընդհանրապես մետաղե իրերը խիստ սակավ են ինչպես ԹՎ., այնպես էլ ԿԲ/ՍԱ փուլերում: Եղածներն էլ հայտնաբերվել են հիմնականում վերնախավին պատկանող դամբանաբլուրներում: Դրանցից են վերը ներկայացված Մեծամորի թիվ 59 (Է. Խանգաղյան, 1996, 235, աղ. I), Վերին նավերի թիվ 22 դամբարանները (Симосян А., 1984, 125, рис. 3) և Կարմիր վանքից գտնվածները (Мартirosян А., 1964, 51): Վերջիններս շեղբի կտրվածքով մի փոքր տարբեր են:

Ինչպես նկատել է Հ. Մարտիրոսյանը, շեղբի կտրվածքով դրանք չունեն համոզիչ նմանակներ ՄԲ նյութերում (Мартirosян А., 1964, 55):

Թիվ 36 դամբանաբլուրում հայտնաբերված վանակատե նետապարները (աղ. 29, նկ. 6–10) զուգահեռներ ունեն համաժամանակյա այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Կարմիր վանքը (Мартirosян А., 1964, 51), Լոռի բերդի բնակատեղին (Деведжян С., 1981, т. I), Հառիճի 78 և 65 դամբարանները (Хачатрян Т., 1975, рис. 69, 70 և այլն): Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի նետապարների տվյալ տեսակը նախորդ փուլի նյութերի համեմատությամբ ավելի փոքր է և մասամբ զիջում է նաև հարդարանքով:

Թիվ 36 դամբանաբլուրում հայտնաբերվել են նաև սարդիոնե, շաղախե տարատեսակ ուլունքներ (աղ. 29, նկ. 11), որոնցից կան նաև թիվ 40 դամբարանաբլուրում (ՀՊՊԹ- 2118/8):

Հիշյալ նյութերից, ինչպես նաև ապակուց, քարից և այլ նյութերից պատրաստված ուլունքները ևս եզակի չեն ԿԲ/ՍԱ ժամանակաշրջանի հուշարձաններում: Դրանցից են Վերին նավերի թիվ 12, Էջմիածնի թիվ 5 (Мартirosян А., 1964, 67), Քերթի թիվ 18 (Петросян Л., 1989, т. 42), Հառիճի թիվ 65 (Хачатрян Т., 1975, рис. 71) դամբարանաբլուրների ուլունքները: Թիվ 36 դամբանաբլուրում գտնված քարից պատրաստված երկու՝ անորոշ նշանակության իրերի մասին առայժմ դժվար է խոսել (աղ. 29, նկ. 2–3): Գրեթե համաժամանակյա նյութեր է պարունակում թիվ 40 դամբանաբլուրը: Հայտնաբերված սև փայլեցված կնճռները՝ (աղ. 35, նկ. 1, 2, 3) ձևով վերը քննության առնված դամբանաբլուրների նյութերի կրկնությունն են: Սակայն դրանցից երկուսի (աղ. 35, նկ. 1, 3) զարդերն արված են ոչ թե կետերի, այլ գծիկների միջոցով, որը թվում է ավելի

լի ուշ երևույթ է: Գունազարդ անոթները, ձևաբանորեն նույնպես կրկնելով նախորդներին, մի դեպքում (աղ. 33, նկ. 12) ունեն սև ներկով արված թեք զիգզագներ, մյուսում՝ փայլեցմամբ արված թեք գծերի խմբեր (աղ. 33, նկ. 13), որոնք առավել մոտ են ուշ շրջանի նյութերին: Այդ մասին է վկայում նաև այստեղ առկա հատիկներով զարդարված խոհանոցային կնճռը (աղ. 33, նկ. 14), որը ՄԲ ավարտական փուլում դառնում է առավել տարածված:

Ուսումնասիրվող դամբանաբլուրի նետապարը (աղ. 33, նկ. 9) նույնն է, ինչ նախորդինը, իսկ վանակատի ցլեպը (աղ. 33, նկ. 10), որ հայտնի է Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ գրեթե բոլոր դամբանաբլուրներից, որոնք հայտնաբերվել են կենդանիների ոսկորների վրա: Քարից մյուս իրը կախիկ զարդ է (աղ. 33, նկ. 2):

Մետաղե իրերից բրոնզե դաշույնի մասին արդեն հիշատակվեց (աղ. 33, նկ. 8), հաջորդ երեքը (աղ. 33, նկ. 4, 5, 6) ամենայն հավանականությամբ կապարճի մասեր են:

Լճաշենի դամբանադաշտի մշակութային զարգացման նոր դրսևորումներ են առկա թիվ 105 դամբարանում: Բացի վերը նշված թիվ 36 դամբանաբլուրի կնճռի իրանի ելնդագոտուց, որպիսին կրում է քրեղանը (աղ. 37, նկ. 1), այստեղ առկա են որոշ ձևաբանական փոփոխություններ: Սև փայլեցրած կնճռների մի մասի պարանոցները քիչ նեղ են և բարձր, որը դրանց ավելի շատ սափորի նման է դարձնում (աղ. 37, նկ. 3, 5, 7): Այս նյութերը փոքր-ինչ մոտ են Հառիճի թիվ 93 և թիվ 24 դամբարանների նյութերին (Хачатрян Т., 1975, рис. 66, 73): Մյուս նորույթն այն է, որ այս գտածոներում ևս, ինչպես թիվ 36 և թիվ 40 դամբարաններում, գտնվել է նոր ձև ունեցող անոթ, որը հետզհետե սկսում է մեծ թիվ կազմել անցման փուլում, ՈՒԲ դարաշրջանում, և դառնում խեցանոթների հիմնական ձևերից մեկը՝ խոհանոցայինը: Դա խոշորահատիկ ավազախառն կավից պատրաստված դարչնագույն, մրոտված մակերեսով կնճռ է, որի ուսերը զարդարված են թաց կավի վրա կտրելու եղանակով արված բազմաշար ալիքներով և ցանցագոտիով (աղ. 37, նկ. 6): Ինչպես խոհանոցային կնճռի, այնպես էլ քրեղանի իրանին արված ելնդագոտու առկայությամբ վերջինիս համադրելի է Վերին նավերի թիվ 12 դամբանաբլուրի թաղման գույքը, որն ըստ ուսումնասիրողի պատկանում է Ք.ա. II հազ. I քառորդին (Симо-

НЯН А., 1990, 193, 207, 208): Տեղին է նշել, որ Վերին նավերի նշված դամբանաքարում առկա են նաև կավանդների վրա արված հոծ փայլագծերով տարատեսակ պատկերներ, որոնք ևս վկայում են տվյալ նյութերի ժամանակագրության մասին:

Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ բրոնզեդարյան շրջափուլի դամբարանային նյութերը, հատկապես վաղ շրջանին պատկանողները, հիմնականում հասարակության վերնախավին պատկանող թիվ 35-50 և 220, 223 դամբանաքարներից են, որտեղ հայտնաբերված նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությամբ, հատկապես ԹՎ/ԿԲ/ՍԱ անցումային բնույթի նյութերի քննությամբ պարզվել է, որ ԹՎ շրջափուլից ՍԱ/ԿԲ փուլին անցումը տեղի է ունեցել Ք.ա. XVIII դ. կեսերին: Առկա նյութերի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ Լճաշենի դամբանադաշտի ԿԲ/ՍԱ վաղ փուլի մշակույթը գոյատևել է Ք.ա. XVIII դ. երկրորդ կես - XVII դ. առաջին կես ժամանակահատվածում: Այդ փուլը բնութագրում են ԿԲ վաղ գունազարդ և ՍԱ դրոշմիչով արված եռաշար ու քառաշար կետազարդ անոթները:

Այսպիսով Լճաշենի բրոնզեդարյան իրարահաջորդ փուլերի նյութերի փոխկապակցվածության՝ գենետիկական կապերի անընդհատականության վերհանման և ասլացուցման համար իրենց նշանակությամբ պակաս կարևորություն չունեն նաև Կարմիր բերդ Սևան-արցախյան շրջափուլի վերն ուսումնասիրված դամբարանային նյութերը: Հանձին այդ նյութերի մենք ունենք ինչպես նախորդ՝ Թռեղք-վանաձորյան, այնպես էլ հաջորդ՝ ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանների հիանալի կապող օղակ: Հատկապես վաղ կտրգանային ՄԲ ժառանգական նյութերի կապերի վերհանումը երկար ժամանակ վիճելի էր ուսումնասիրողների համար: Չնայած այն հանգամանքին, որ տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի միջոցով մասամբ հստակեցվեցին այդ կապերը, այնուամենայնիվ Լճաշենի նյութերի ներկա ուսումնասիրությունը, տվյալ հարցի վերաբերյալ մեկ հուշարձանի շրջանակներում, անառարկելի է դարձնում այդքան կարևոր ԹՎ/ԿԲ ՍԱ անցումային փուլի նյութերի ուսումնասիրությունը:

ՄԻՋԻՆԻՑ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻՆ ԱՆՑՄԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒՄԸ

Հնագիտական տարբեր ժամանակաշրջանների մշակույթների պարբերացման գործում կարևորվում է իրարահաջորդ, տարբեր ժամանակաշրջանները միմյանց կապող անցումային շրջաններում առկա նյութերի ուսումնասիրությունը: Այդ տեսակետից բավականաչափ հարուստ նյութերով առանձնակի կարևորություն ունեն Լճաշենի դամբանադաշտի տվյալները, դրանք ի դեպ, այլ հուշարձաններում հարուստ չեն:

Մույն աշխատությունում, կարևորելով տվյալ խնդիրը և հիմք ընդունելով մշակույթի նախորդ ու հաջորդ փուլերի գերակայությունը, թաղման գույքն առանձնացվել է ըստ երկու անցումային փուլերի: Առաջինում, որն ընդգրկում է Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսում ուսումնասիրված են այն նյութերը, որտեղ ՄԲ վերջի նյութերի կողքին կան նաև անցումային տեսակի և ՈՒԲ սկզբնավորումը ներկայացնող նոր նյութեր՝ այս փուլը մինչև ժամանակ որակելով որպես ՄԲ ավարտի փուլ: ՄԲ/ՈՒԲ անցման երկրորդ փուլը նշանավորվում է առաջին փուլի նյութերի հակառակ առկայությամբ: Տվյալ փուլի նյութերում արդեն զգալի թիվ են կազմում ՈՒԲ բնորոշ նյութերը, որոնք ժամանակագրվում են Ք.ա. XVI դ. երկրորդ կես - XV դ. սկիզբ:

Որպես տվյալ ժամանակաշրջանը բնութագրող հատկանիշներ են դիտարկված ՄԲ և անցումային հատկանիշներով նյութերի նվազումը և նոր ձևավորվող նյութերի գերակայությունը, որոնք աչքի են զարնում խեցեղենի փխրունությամբ ու նոր որակի նյութերի ձևավորմամբ: Նախկին հարթ հատակով խեցանոթներն իրենց տեղը զիջում են կլոր հատակ ունեցողներին, իսկ խեցանոթների ուղղահայաց և դուրս թեքված շուրթերը հետզհետե դառնում են կլոր՝ ոլորուն:

Խիստ կարևորելով ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլի դերը որպես ՄԲ ավարտ և ՈՒԲ ձևավորման սկիզբ, առանձնացրել ենք այն համալիրները, որոնց նյութերն արտաքին ձևավորմամբ ևս հատկանշական են տվյալ փուլին:

Դրանք սակավ, համեմատաբար կոպիտ հարդարված, հիմնականում թաց կավի վրա ձեռքով արված հորիզոնական, ալիքաձև և դեռևս քիչ քանակությամբ, ՍԱ տիպի դրոշմիչով

արված կետագարդեր են: Սակայն այստեղ արդեն գերակշռում են սև փայլեցված արտաքին մակերեսով, փայլեցմամբ արված տարածն զարդերը, որոնք դառնում ՈՒԲ հիմնական ձևերը:

Ինչպես այլ ուսումնասիրողների, այնպես էլ մեր կողմից որպես խեցանոթների անցումային տվյալ փուլի կարևոր հատկանիշ է դիտվում նաև անոթների թրծումից հետո սպիտակ և կարմիր մածուկով ծեփված լինելը:

Լճաշենի դամբանադաշտի բացառիկ կարևորությունն այն է, որ այստեղի դամբանային համալիրները գրեթե ամբողջությամբ արտացոլում են Հայաստանի բրոնզի դարաշրջանի հնագիտական մշակույթների զարգացման շարունակականության ողջ ընթացքը: Այդ առումով բավական ինքնատիպ է թիվ 223 դամբանաբլուրն իր տարատեսակ արտեֆակտներով, որոնք դրսևորում են ինչպես ԿԲ/ՄԱ փուլի նյութեր, այնպես էլ այս փուլում սկզբնավորվող ՈՒԲ ժամանակաշրջանում լայն տարածում ստացող խոհանոցային խեցեղեն և այլ նյութեր: Այս համալիրն (աղ. 41, 32, 43) իր նյութերով ասես միջանկյալ դիրք է գրավում ԿԲ/ՄԱ և ՈՒԲ փուլերի միջև: Այսպես, եթե սև փայլեցված քայլող դրոշմներով քառաշար զարդերով խոշոր կնուճն (աղ. 41, նկ. 7) ամբողջությամբ կրկնում է վերը ներկայացված թիվ 46 և թիվ 220 դամբանաբլուրներից հայտնի օրինակները, ապա մյուս, սև փայլեցված և ուռուցիկ իրանով, խիստ ներճկված վզով ու երկշար կետերով զարդարված կնուճները (աղ. 41, նկ. 4, 8), փոքր-ինչ տարբերվում են վաղ փուլերի իրենց նմանակներից: Վերջիններս լավ հայտնի են Լճաշենի համաժամանակյա և ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլի համալիրներից (տե՛ս ժամանակագրական աղյուսակներ և հավելված), որոնց կանոնադաշտանք հերթական ուսումնասիրության ժամանակ: Կնուճների ներկայացված տեսակը մեծ թվով հայտնի է հատկապես Հադիճի դամբանադաշտի համալիրներից (թիվ 8, 93, 108, 111 և այլն): Ըստ ուսումնասիրողի դասակարգման, դամբարանների այդ խումբն առավել բնորոշ է Ք.ա. XVIII–XVII դդ. (Хачатрян Т., 1975, 111): Տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ չեն փոքր ծավալի թույլ սև և գորշ դեպի դուրս ոլորված, մեկ կամ երկշար կետերով զարդարված, իրանին ելնագոտիներով և լայն ակոսներով զարդարված նյութերը, որոնք հիմնականում հատկանշական են Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսին:

Նման նյութեր (կնուճներ, քրեղաններ, կաթսաներ և այլն) հայտնի են Խանլարի հիմնահողային թիվ 12 դամբարանից: Կնուճներից մեկը զարդարված է կետագծերից կազմված մեանդր հիշեցնող մոտիվով, իսկ մյուսը՝ ալիքաձև զարդերով (Гуммель Я., 1948, 15–28, рис. 11): Համանման նյութեր է պարունակում Գյանջա չայի թիվ 139 դամբարանը, որտեղ հայտնաբերվել են երկու շարք կետագծերից կազմված ալիքաձև զարդամոտիվ կրող կնուճներ, քրեղաններ և կայծքարից գործիքներ (Гуммель Я., 1948, 28): Քայլող դրոշմիչով կատարված նման զարդաձևերով խեցանոթները և բրոնզե «զսպանակ», շաղախե և սարդիոնե ուլունքներ են գտնվել նաև Խաչրուլաղի Դաշքեսանի շրջանում պեղված թիվ 2 դամբանաբլրից, որն ըստ ուսումնասիրողի պատկանում է Ք.ա. II հազ. կեսերին (Наркманов И., Исмаилов Г., 1961, 19–30): Ադրբեջանի վերը նշված տարածքի նյութերի ընդհանրությունները Լճաշենի նյութերի հետ ևս վկայում են դրանց պատկանելությունը Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսին:

Լճաշենի նմուշներին մերձենում են նաև Հյուսիս-արևմտյան Ադրբեջանի Կուդուրլուի Սարի-ջինյան խմբի թիվ 2 դամբանաբլրի նյութերը (Ахундов Т., 2001, рис. 11), որոնք թվագրված են Ք.ա. II հազ. II քառորդով:

ՄԲ վերջին փուլին պատկանող ուշագրավ դամբանաբլուր է պեղվել նաև 2005թ. Աղստևի շրջանում՝ Հասանսու գետի ձախ ափին: 4,10×2,70×2,00 մ չափերի դամբանախցում խնամքով դասավորված է եղել 71 խեցանոթ, որոնցից հրատարակված է յոթը: Դրանցից երեքը պատկանում է ԿԲ գունագարդ կնուճների խմբին, չորսը զարդարված է կետերով արված մեանդրներով. սեղմումով զարդարված անոթներն ընդլուրված են սպիտակ ներկով (Муσειбля И., Даниелян О., 2007, 159–161):

Լճաշենի թիվ 223 դամբանաբլրի հավաքածուում, բացի հիշյալ կնուճներից, գտնվել են նաև երկու կնուճներ (աղ. 32, նկ. 3, 4), թույլ սև և գորշ փայլեցված քրեղաններ (աղ. 41, նկ. 2, 3, 5, աղ. 32, նկ. 1), որոնցից երկուսի ուսերը ներճկված են, ունեն հարթակի տեսք, իսկ մեկի իրանը և ուսերը զարդարված են լայն ակոսագոտիներով, չորրորդն անզարդ է: Մեկ այլ քրեղան էլ կրկնում է գունագարդ քրեղանների ձևը, սակայն արտաքին մակերեսի մաշվածության պատճառով գունագարդման հետքերը չեն նշմարվում

(աղ. 41, նկ. 1): Լճաշենի թիվ 223 դամբարանաբլրի վերոհիշյալ բոլոր ձևերը ևս առկա են Հառիճի հիշատակված դամբարաններում, բացառությամբ վերջին քրեղանի, որի գունագարդ գուգահեռները առկա են Հառիճի թիվ 14, 31, 7 և 29 դամբարաններում (Хачатрян Т., 1975, рис. 52, 54, 58, 60): Վերջիններս աչքի են զարնում անհավասար երկմասությամբ՝ վերին հատվածը երկար է: Հառիճից բացի Լճաշենի ԿԲ մշակույթի երկրորդ փուլի լավագույն գուգահեռները Ծաղկալանջի թիվ 6, 30, 39 և Քարաշամբի թիվ 40 դամբարանային նյութերն են (Хачатрян Т., 1975, рис. VIII, IX, X):

Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ երկրորդ փուլի նյութերին հատկապես մերձենում են քայլող դրոշմիչով արված երկշար կետագարդ Սևան ՀԷԿ-ի (Мартirosyan A., 1964, 57, 21) և Մեծամորի թիվ 83 դամբարանի կնուններն ու քրեղանները (Khanzadian E., 1995, Pl. 12): Նոր դրսևորումներով այս փուլին են հարում Քեթիի թիվ 18 դամբարանի նյութերը (Петросян Л., 1989, т. 42): Ձևով և հարդարմամբ Լճաշենի թիվ 223 դամբարանաբլրի նյութերի կրկնություն են Երևանի Ջեյթուն թաղամասում պեղված դամբարանի կետագարդ, խոհանոցային և գունագարդ կնուններն ու քրեղանները, որոնք թվագրված են Ք.ա. XVIII–XVI դդ. (Ամիրյան Ս., 1969, աղ. I): Համանման անոթներ են հայտնի նաև Մխիթանի թիվ 4 դամբարանից: Այստեղի ընկույզի կեսի նման անոթը բավականին երկարով է (Xnikikyan O., 2002, Pl. VIII):

Այդուհանդերձ, փուլաբաժանման խնդրում առավել կարևոր են առայժմ սակավ քանակությամբ հայտնի բնակատեղիների շերտագրական տվյալները: Ինչպես վերը նշվեց, դրանցից է Ուզերլիկ թեփեի 3,5 մ հզորությամբ մշակութային շերտ ունեցող հուշարձանը, որտեղ ՄԲ/ՈԻԲ անցման փուլի հատկանիշներ գրեթե չեն նշարվում: Այդ առումով ուշագրավ են Շիրակավանի բնակատեղիի տվյալները: Ի տարբերություն Ուզերլիկի, որտեղ գերակշռում են ԿԲ/ՍԱ վաղ խմբին վերաբերող նյութերը, այստեղ այդպիսիք խիստ սակավաթիվ են՝ ԹՎ մշակույթին պատկանողները մի քանի բեկորներ են: Շիրակավանի նյութերի գերակշիռ մասը ՍԱ խմբի վերջին փուլերին բնորոշ թույլ, սև փայլեցված և մոխրագույն, մեկ կամ երկու շարք կետերով զարդարված կնուններ և քրեղաններ են: Նշվածներից բացի այստեղ մեծ թիվ են կազմում խոշո-

րահատիկ ավազախառն կավից պատրաստված գորշ և բաց վարդագույն մակերեսով խորաքանդակ և ռելիեֆ պարանաձև գոտիներով զարդարված խոհանոցային անոթները, որոնք անցման փուլում հետզհետե ավելանալով ՈԻԲ դարաշրջանում դառնում են խեցեղենի հիմնական ձևերից մեկը: Արտեֆակտների համանման դրսևորումներն առկա են նաև տվյալ բնակատեղիի դամբարանադաշտում պեղված երկու հիմնահողային դամբարանների նյութերում, որոնց մեծ մասը կապված է բնակատեղիի նյութերի հետ, իսկ մյուս մասը դրսևորում է նոր հատկանիշներ՝ թրծումից հետո կարմիր և սպիտակ մածուկով արված մեանդրատիպ զարդերով (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. X), որոնք ընդունված են որպես անցման փուլին բնորոշ հատկանիշներ: Հիշյալ թիվ 40 և 41 դամբարանների նյութերը բնակատեղիի շերտերից հայտնաբերված տվյալների շարունակությունն են: Նյութական մշակույթի ժառանգական աղերսների դրսևորման առումով կարևոր համաժամանակյա նյութեր է պարունակում նաև Շիրակավանի թիվ 6 դամբարանը: Այստեղ, բացի «քայլող» դրոշմիչով արված երկշար կետաշարեր կրող խեցանոթներից, գտնվել է նաև շրջանակավոր դաստակով դաշույն: Այս նյութերը ևս թվագրվում են Ք.ա. XVII–XVI դդ. (Փիլիպոսյան Ա., 1999, աղ. 24):

Հետաքրքրական են Լոռի բերդի բնակատեղիի տվյալները: Այստեղ, ի տարբերություն Լճաշենի և Շիրակավանի, իսպառ բացակայում են գունագարդ նյութերը: Կետագարդ անոթների շարքում զգալի թիվ են կազմում բջջազարդ նմուշները: Ուսումնասիրողը իրավացիորեն հանգում է այն հետևության, որ վերջիններս պատկանում են ՄԲ ավարտական փուլին (Դևեջյան Ս., 2006, 214): Այստեղ ևս առկա են պարանաձև գոտիով և հատիկազարդ խեցանոթների բեկորներ (Դևեջյան Ս., 2006, նկ. 122–126):

Չնայած դասական ԿԲ գունագարդ խեցանոթների առկայությանը, Քարաշամբի որոշ դամբարաններ իրենց նյութերի՝ իրանի վերադիր գոտիներով, «քայլող» դրոշմիչով արված երկու շարք ալիքագոտիներով, մեանդրաձև կետագարդերով և հատկապես հատիկազարդ խոհանոցային կնունների առկայությամբ (Геворгян А., 1993, т. XLVIII–XLIX) մերձենում են Լճաշենի և վերոհիշյալ հուշարձանների նյութերին ու թվագրվում Ք.ա. XVIII դ. վերջ – XVI դ. սկզբով:

Վրաստանում ՄԲ վերջին փուլը և ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլը լավագույնս նշանավորեցին 1970-ական թթ. Թբիլիսիի մոտակայքում, Թոեղի կոչված վայրում պեղված թիվ 43, 51, 53 դամբարանների տվյալները: Թիվ 43-ում նյութերի հիմնական կազմը սև և գորշ փայլեցված կնուճներն են՝ զարդարված փայլեցմամբ արված տարատեսակ մոտիվներով: Առկա են առաջավորասիական տիպի երկկանթ անոթներ, ինչպես նաև կետերով լցված, գազաթներով դեպի հատակն ուղղված եռանկյունիներ: Այստեղի միակ խոհանոցային կնուճի արտաքին մակերեսը հարդարված է տարբեր ուղղություններով արված թեք գծերի խմբերով: Մետաղյա միակ իրը բազմանիստ գլխիկով շքասեղն է (Тбилиси I, 1978, рис. 19): Թաղման գույքն աչքի է ընկնում ՄԲ վերջին փուլին բնորոշ նյութերով, որտեղ, ինչպես Լճաշենում, այնպես էլ Հայաստանի այլ հնավայրերում առկա են նաև նոր ձևեր և զարդեր (դուրզի անիվի օգտագործում, փայլազարդի ավելի լայն կիրառում և խոհանոցային անոթների օգտագործում): Նմանօրինակ եռանկյունիներով են զարդարված նաև վերը նշված թիվ 51 և 53 դամբարանների կնուճները (Тбилиси I, 1978, 50, 53, рис. 21, 23):

Ըստ Ռամիշվիլու դասակարգման, հիշյալ նյութերը համարվում են ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլի նմուշներ և թվագրվում Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսով (Рамишвили А., 1998, 55):

Հիշյալներից բացի, Վրաստանի այլ հնավայրերում ևս քիչ չեն ՄԲ վերջով թվագրվողները: Դրանցից են Շավի միծիս վելիի դամբարանաբլրի նյութերը (Квабадзе Д., 1988, т. LVI–LXI), որոնք, ինչպես և Լճաշենում, շատ աղքատ են:

Հար և նման նյութեր է պարունակում նաև Լիլոյի թիվ 5 դամբարանաբլուրը (Горадзе Э., 1976, т. XV): Հայաստանի նյութերին համահունչ են Շուլավերի թիվ 3 դամբարանաբլրի գտածոները, որտեղ կետագծազարդ կնուճների հետ կան նաև ալիքազարդ և հատիկազարդ խոհանոցային անոթներ (ОККАЭ, 1975, рис. 59 (6–13)):

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի մեծ թվով թաղման գույքով հայտնի է նաև Սամթավրոյի բազմահարուստ դամբարանադաշտը, որը արժանացել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Հնագետ Վ. Սադրաձեն, բազմիցս անդրադառնալով տվյալ դամբարանադաշտի ուսումնասիրությանը, մեծ թվով ՄԲ վերջի, ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլի նյութեր է առանձ-

նացրել՝ դրանք ժամանակագրելով Ք.ա. XVI դ. սահմաններում (Садрадзе Г., 1997, т. XLI):

Լճաշենի համաժամանակյա թիվ 223 դամբարանաբլուրը գնեքի և հարդարանքի առարկաների պարունակությամբ լավագույններից է: Հայտնաբերվել են վանակատե 17 նետասլաքներ, բրոնզե դաշույն, գուրգ, երկգալար ապարանջան, զարդակոճակ-ճարմանդ, բաժանարար ուլունք և շղթայից կախված կախիկ (աղ. 43):

Ի դեպ, վանակատե նետասլաքների տվյալ ձևը (աղ. 43, նկ. 2–18), սկզբնավորվելով դեռևս ՎԲ ժամանակաշրջանում, ծաղկման է հասնում ՄԲ վաղ փուլում և շարունակում հարատևել բրոնզի հետագա փուլերում ու երկաթի լայն տարածման դարաշրջանում: Վերջիններիս գուգահեռները հայտնի են վերոհիշյալ ժամանակաշրջանների գրեթե բոլոր հուշարձաններից: Ինչ վերաբերում է կտրվածքում ձվածիր շերտով փոքր պոչուկի վրա միջանցիկ անցքով դաշույնի (աղ. 43, նկ. 1), ապա այն ամբողջությամբ համապատասխանում է ԿԲ/ՄԱ վաղ փուլում ուսումնասիրված տեսակին, որի սկիզբը նշմարելի է դեռևս ՎԲ ժամանակներից: Նույնը կարելի է ասել երկգալար ապարանջանի մասին (տես Չկալովկայի դամբարանի նյութերը), շերտելով միայն, որ այն հետագայում դառնում է միագալար: Այլ է գուրգի և ճարմանդի առկայությունը: Ինչպես հայտնի է, մինչև ՄԲ վաղ փուլերը օգտագործվել են տարբեր տեսակի քարերից պատրաստված գնդաձև գուրգեր: Ավելորդ չէ նշել, որ Լճաշենի գուրգի ձևը հայտնի է նաև վաղ կուրգանային մշակույթին պատկանող այնպիսի հուշարձանից, ինչպիսին է Միլիթյիի թիվ 2 դամբարանաբլուրը (Джапаридзе О., 1998, 62, рис. 39 (12)): Ըստ ամենայնի Լճաշենի բրոնզե գուրգը տեսակով վաղագույններից է, և ինչպես մատնանշել են որոշ ուսումնասիրողներ, ծառայել է որպես իշխանության խորհրդանիշ (Есаян С., 1966, 55–58): Նման գուրգեր, որոնք թվագրվում են ՄԲ/ՈՒԲ անցման ժամանակաշրջանով, հայտնի են միայն Վրաստանի Զեմո բողբեի թիվ 4 և 7 դամբարաններից (Пицхелаяри К., 1979, т. VI, IX): Վերջիններս շքեղ ձևավորմամբ ևս մեկ անգամ հավաստում են ոչ այնքան որպես կիրառվող գնեքի, որքան ծիսական նշանակության մասին և ծառայել են որպես իշխանության խորհրդանիշ:

Ուսումնասիրվող դամբարանաբլրից հայտնաբերված զարդակոճակ-ճարմանդը (աղ. 43, նկ. 20)

վաղագույններից է, ինչպիսին ՄԲ վերջի և անցման առաջին փուլին պատկանող հուշարձաններից մեզ հայտնի է: Այդպիսիք լավ հայտնի են ՈՒԲ հուշարձաններից:

Ուսումնասիրվող դամբարանաբլրի մյուս նմուշը մետաղե բաժանարար ուլունքն է (աղ. 43, նկ. 21): Ի տարբերություն նախորդ նյութերի՝ այն նախատիպեր ունի դեռևս ՄԲ ԹՎ մշակույթին պատկանող հուշարձաններում: Տարբեր նյութերից (քար, մետաղ) պատրաստված դրանց նմանակները գտնվել են Լոռի բերդի թիվ 79 դամբարանաբլրում (Դեմեջյան Ս., 2006, նկ. 73, 99) և ուշ քրոնզեարյան թիվ 7 դամբարանում (Деведжян С., 1981, таб. VIII, рис. 20): Հադիճի թիվ 65 դամբարանը, որտեղ գտնվել է նաև նման բաժանարար, թվագրվում է Ք.ա. XVII–XVI դդ. (Хачатрян Т., 1979, 116, рис. 71): Նման լավ պահպանված հինգ բաժանարարներ են հայտնի նաև Իրզանչայի ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլին պատկանող թիվ 5 դամբարանաբլրից, որի ռադիոածխածնային մեթոդով կատարված անալիզների արդյունքն է՝ Ք.ա. 1555±103 (Кахиани К. и др., 1991, 58, т. 139): Հարկ է նշել, որ ինչպես դամբարանի կառուցվածքը, այնպես էլ կատարված թաղման ծեսը (արևելյան կողմում դրված խոշոր եղջերավոր կենդանիների գանգերը իրենց վերջավորություններով) համապատասխանում են Ք.ա. II հազ. առաջին կեսին բնորոշ թաղման ծեսին: Լճաշենի ուսումնասիրվող դամբարանաբլրում գտնված շղթայից կախված զարդերը (աղ. 43, նկ. 22, 23) եզակի են: Զուգահեռներն անհայտ են համաժամանակյա հուշարձաններում:

Հարկ է նշել, որ ԿԲ/ՍԱ վաղ փուլի համեմատ հաջորդ փուլի պեղված դամբարանների թիվը կրկնակի է: Հ. Մնացականյանի պեղած 23 դամբարաններից բացի, մեր կողմից պեղվել է ևս 12 համալիր: Հնարավորություն չունենալով դամբարանադաշտում պեղված բոլոր դամբարանային համալիրները ներկայացնել աղյուսակներով՝ հիշատակենք դրանցից միայն մի քանիսը: Նյութերի բազմազանությամբ առավել հետաքրքիր է թիվ 58 դամբարանային համալիրը (պեղումները՝ Լ. Պետրոսյանի, աղ. 46, 47): Այս նյութերն ինչպես ձևով, այնպես էլ հարդարանքով կրկնում են նախորդ թիվ 223 դամբարանաբլրի նյութերը: Չնայած նախորդ փուլի նկատմամբ դրսևորած որակական նահանջին, այնուամենայնիվ գտնվում են ՄԲ մշակութային ոլորտում: Բացառություն է կազմում ընդամենը կնճռներից մեկը

(աղ. 47, նկ. 4), որն ընդհանուր ձևով զգալի չափով մերձենում է ՈՒԲ նյութերին: Դրանով ազդարարվում է ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլի սկիզբը: Այստեղ զգալի թիվ են կազմում ընկույզի կեսի նման երկարով քրեղանները (աղ. 47, նկ. 5, 6, աղ. 46, նկ. 1), որոնց մի մասն անհնար եղավ բարձրացնել: Քրեղանների այս տեսակը, սկիզբ առնելով ՎԲ ժամանակաշրջանից, ինչպես կտեսնենք հետագայում, լայն տարածում է ստանում ՈՒԲ, սակայն այն տարբերությամբ, որ սկսած ՄԲ/ՈՒԲ անցման երկրորդ փուլից, դրանք հետզհետե ստանում են կլոր տեսք. կետազարդերը գրեթե ամբողջությամբ վերանում են և երևան են գալիս նոր զարդանոթիվներ: Այս հավաքածուի կնճռներից մեկը (աղ. 46, նկ. 7) նմանակներ ունի նաև թիվ 60, 129 և 44 դամբարաններում: Այս նյութերը ձևով առավել մոտ են Հադիճի Ք.ա. XVII–XVI դդ. պատկանող թիվ 67 (Хачатрян Т., 1975, 116, рис. 70), Շիրակավանի նույն ժամանակաշրջանին պատկանող շերտի (Ռ. Թորոսյան և այլք, 2002, աղ. VII, VIII), Մեծամորի թիվ 83 (Khanzadian E., 1995, Pl. 12), Ծաղկալանջի թիվ 6 (Аресян Г. и др., 1990, т. VI) դամբարանների և Իրզանչայի XVII դամբարանաբլրի նյութերին: Վերջինում, բացի խեցեղենից, գտնվել է մեկ հարթ լեզվակով և փոքր պոչով դաշույն:

Լճաշենի հետազոտվող թիվ 58 դամբարանի նյութերը ՄԲ ավանդույթներին համապատասխանող եռամաս իրանով, փոքր-ինչ թեք շուրթերով, երկշարք կետերով զարդարվածները քրեղաններ են (աղ. 46, նկ. 2, 5), որոնց սակավաթիվ նմանակները ևս հայտնի են Շիրակավանի Ք.ա. XVII–XVI դդ. առաջին կեսին պատկանող շերտից (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. VIII, նկ. 17, 18), նույն ձևի իրանով գունազարդ կնճռ է հայտնի Էլառի թիվ 32 դամբարանից (Խանզադյան Է., 1979, 61, նկ. 84):

Լճաշենի թիվ 58 դամբարանի մյուս քրեղաններն ունեն քիչ թեք շուրթեր, որոնց վրայի լայն գոտին արված է ոչ թե իրանի կենտրոնական մասում, այլ ուսերին (աղ. 46, նկ. 3, 6): Սրանք ևս համաժամանակյա հուշարձաններում սակավաթիվ են և հայտնի են փոքր-ինչ ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող Ծաղկալանջի թիվ 30 և Քարաշամբի 40 դամբարաններից (Аресян Г. и др., 1990, т. VIII, X):

Լճաշենի հետազոտվող դամբարանում գտնված ծալքազարդ վզով սավորների ուսերը

գարդարված են քայլող դրոշմիչով արված ալիքաձև և հորիզոնական բառաշար գտնվելով (աղ. 46, նկ. 4, 8), որոնց ճշգրիտ զուգահեռները համաժամանակյա մշակույթում հայտնի չեն:

Թիվ 58 դամբարանի հաջորդ խեցանոթը թույլ սև փայլեցված, փքուն իրանով, միջին բարձրության վզով կնուն է, որի ուտերը զարդարված են բազմակի ակոսագոտիներով, ուտերը՝ կետերով արված հորիզոնական և ալիքաձև զարդերով: Իրանի ստորին մասում արված են գույգ վերադիր գոտիներ (աղ. 47, նկ. 4): Այս անոթը ձևով և ուտերի բազմաշար ակոսագոտիներով ամբողջությամբ համապատասխանում է ՈՒԲ ձևերին, զարդերը համապատասխանում են ՄԲ ավանդույթներին: Ուսումնասիրվող կնունների կետազարդ օրինակները զգալի թիվ են կազմում Սամթավրայում և վերագրվում են Ք. ա. 1600–1450 թթ. (Տադրաձե Գ., 1993, տ. X. VII, Տադրաձե Գ., 1997, տ. XLI):

Ներկայացվող դամբարանում հայտնաբերվել են նաև վանակատի ցլեպներ, որոնցից երկուսի եզրերը մասամբ են հարդարված (աղ. 47, նկ. 1, 2, 3): Դրանք կիրառվել են բրոնզի դարաշրջանի դամբարաններում որպես մաքրագերծող, ինչպես նաև որպես աշխատանքային գործիքների խորհրդանիշ:

Լճաշենի դամբարանադաշտի ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին ժամանակաշրջանի նյութեր է պարունակում նաև թիվ 129 դամբարանը (աղ. 38, նկ. 1–5): Վերջիններիս նյութերից չորսը տարատեսակ կնուններ են, հինգերորդը՝ ուլունքներ:

Կնունների մի տեսակն ունի ուղղահայաց շուրթ և հարթ հատակ (աղ. 38, նկ. 1), որի քիչ բարձր նստուկով և զարդարուն նմանակը գտնվել է թիվ 135 դամբարանից (աղ. 40, նկ. 4):

Ինչպես ցույց տվեց նախորդ դամբարանների ուսումնասիրությունը, կնունների այս տեսակի սկզբնավորումը նշմարելի է դեռևս Ք. ա. II հազ. սկզբներին և գոյատևել է ընդհուպ Ք. ա. XV դար:

Թիվ 129 դամբարանի մյուս կնուն (աղ. 38, նկ. 4) ամբողջությամբ կրկնում է վերը ուսումնասիրված թիվ 58 դամբարանի օրինակը (աղ. 46, նկ. 7): Մյուս երկու կնուններից մեկը ուղղահայաց վզով, հորիզոնական ուղիղ և ալիքաձև երկու շարք կետերով զարդարված, հարթ հատակով օրինակն է (աղ. 38, նկ. 2): Այդպիսիք գտնվել են նաև թիվ 44 (աղ. 51, նկ. 4, 7) դամբարանում: Անոթների այս տեսակը ևս լավագույնս հայտնի

է Հայաստանի և Վրաստանի ՄԲ վերջի և ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլին պատկանող այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Հառիճի թիվ 111 (Хачатрян Т., 1975, 109, рис. 63), Քեթիի թիվ 18 (Петросян Л., 1989, т. 42) և Թոեղի թիվ 43, 51 և 53 դամբարանները (Тбилиси I, 1978, 51, 53, 56) և Շիրակավանի բնակատեղին (Թորոյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. VII):

Թիվ 129 դամբարանի մեկ այլ անոթ ունի ոչ բարձր վիզ, թեք ուտեր և քիչ կլորացող հատակ, որի ուտերը զարդարված են կտրելու եղանակով արված հորիզոնական ալիքաձև և կախված կեռիկաձև զարդերով (աղ. 38, նկ. 3): Զուգահեռները Հառիճի թիվ 78, 111 (Хачатрян Т., 1975, 109, 114, рис. 63, 69), Սամթավրայի թիվ 156 (Пицхелаяри К., 1979, т. 1, рис. 3) դամբարանների նմուշներն են:

Թիվ 129 դամբարանում զգալի թիվ են կազմում նաև սարդիոնե և շաղախե գնդաձև ու գլանաձև ուլունքները, որոնց շարքում կա նաև մեկ կիսալուսնաձև ծարիրե ուլունք-կախիկ (աղ. 38, նկ. 5):

Դառնալով թիվ 44 դամբարանին (աղ. 51) ասենք, որ այստեղ, բացի վերը նշված կնուններից, գտնվել են նաև թիվ 58 դամբարանի նյութերի տիպի երկու՝ ներճկված կոդերով (աղ. 51, նկ. 1, 2) և մեկ կետազարդ (աղ. 51, նկ. 7) քրեղաններ, երկու կնուն և մեկ կոպիտ, «աղաման» հիշեցնող անոթ: Մեկը (աղ. 51, նկ. 5) պատկանում է արդեն նշված խոհանոցային տեսակին, մյուսն առանձնակի կարևորություն ունեցող նմուշ է: Այն ունի փոքր հարթ հատակ, փքուն իրան, գլանաձև ուղղահայաց պարանոց, որը զարդարված է փայլեցումով արված ուղղահայաց գծերի խմբերով: Ուտերը հարդարված են հորիզոնական ակոսագծերի միջև արված ցանցաձև և եռանկյունաձև պատկերներով (աղ. 51, նկ. 3), որոնք ձևով և հարդարանքով գրեթե ամբողջությամբ կրկնում են ՈՒԲ նմանօրինակ անոթները, որոնցով էլ թաղման այս գույքը ՄԲ/ՈՒԲ նյութերի միջև ստանում է կամրջող նշանակություն:

Լճաշենի դամբարանադաշտի ՄԲ ավարտի և ՈՒԲ սկզբնավորման փուլերը դրսևորող դամբարանների երկրորդ խումբը փոքր-ինչ տարբերվում է նախորդ դամբարաններից՝ ունենալով ավելի ՈՒԲ նյութեր, սակայն մնալով առաջին փուլի շրջանակներում:

ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլի բնորոշ հետաքր-

քի՛ր դրսևորումներ ունեն Լճաշենի թիվ 221 և 222 դամբանաքուրները: Այստեղ կան ինչպե՛ս նախորդ ՄԲ ավանդական ձևերը, այնպես էլ նոր ձևավորվող և հետագա զարգացում ունեցող նյութերը: Թիվ 221 դամբանաքուրի ավազախառն կավից պատրաստված, փխրուն խեցիով, հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, ներճկված վզով, անզարդ, ինչպես նաև կետազարդ երեք կնճռները դեռևս ամբողջությամբ պահպանում են ՄԲ բոլոր հատկանիշները (աղ. 64, նկ. 4, 7): Կավանոթներից կլոր հատակով և ցածր վզով նմուշը հարում է ՈՒԲ նյութերին (աղ. 65, նկ. 7): Հետաքրքիր է, որ Հառիճում նման կնճռներ առկա են ինչպես վաղ, այնպես էլ ուշ ժամանակի նյութերում (Хачатрян Т., 1975, 97–123): Նմանատիպ նյութեր են հայտնի նաև Շիրակավանի ՄԲ վերջի բնակատեղիից և անցումային առաջին փուլին պատկանող շերտից, թիվ 42 (Թորոսյան Ռ. և այլք., 2002, VII, X) և Քեթիի թիվ 19 դամբարաններից (Петросян Л., 1989, т. 43): Հիշյալ օրինակներից երկուսի իրանը քիչ ձգված է, որը հատկանշական է ավելի վաղ ժամանակի նյութերին:

Վրաստանում այդօրինակ կնճռներ հայտնի են Թոեղքի թիվ 53 դամբարանից, որոնք ըստ Ռամիշվիլու պատկանում են Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսին (Рамизвили А., 1998, 551): Ուսումնասիրվող դամբանաքուրի մյուս կնճռը խոհանոցային է և պատրաստված է խոշորահատիկ ավազախառն կավից, ունի բաց վարդագույն մակերես, հարթ հատակ, լայն բերան (աղ. 64, նկ. 7): Կավանոթների այդ տեսակը երևան է գալիս հիմնականում Ք.ա. XVII դ. և հետզհետե լայն տարածում գտնում ՈՒԲ ժամանակաշրջանում և հետագա դարերում:

Այդպիսի նյութեր լավագույնս հայտնի են վերը հիշատակված Շիրակավանի ՄԲ վերջին փուլերին պատկանող բնակատեղիի շերտից և այլ հուշարձանների դամբանային համալիրներից, որոնց առիթ ենք ունենալու անդրադառնալու նաև ՈՒԲ նյութերի ուսումնասիրության ժամանակ:

Թիվ 221 դամբանաքուրի նյութերում մեծ խումբ են կազմում տարբեր չափերի քրեղանները: Դրանք շուրթերի ձևավորումով բաժանվում են երկու խմբի: Առաջինը այսպես կոչված ուղղահայաց շուրթով տեսակն է, որի շուրթից իրանին անցումը շեշտված է, և ուները սշանում են «հարթակի» տեսք (աղ. 65, նկ. 1, 3): Շուրթի նման

ձևավորումով անոթներն ունեն բավականին վաղ ծագում և հայտնաբերվել են վերը նշված Լճաշենի թիվ 123 և Հառիճի գրեթե բոլոր ՄԲ թաղման գույքի մեջ, Ուզերլիկ թեփեում: Ուսումնասիրվող դամբանաքուրի քրեղանների հաջորդ խումբն առավել մեծաթիվ է: Հիմնականում անզարդ են, բացառությամբ մեկի, որի իրանին արված են երկու լայնակուս հորիզոնական գոտիներ (աղ. 65, նկ. 2, 4, 5, աղ. 64, նկ. 3, 5): Եթե քրեղանների նախորդ խմբի զուգահեռներն առավել բնորոշ են Հառիճի վաղ խմբի թիվ 4, 5, 6 և այլ դամբարաններին (Хачатрян Т., 1975, 97–98), ապա երկրորդ խմբին պատկանողները լավ հայտնի են Հառիճի ուշ փուլերին պատկանող թիվ 93 և 111 դամբարաններից (Хачатрян Т., 1975, рис. 63–65):

Քրեղանների ներկայացվող տեսակը առկա է նաև Քեթիի թիվ 19 դամբարանից (Петросян Л., 1989, т. 43), Շիրակավանի վերոհիշյալ շերտից: Այդ ձևերն են կրկնում նաև Սևան ՀԷԿ-ի օրինակները (Мартиросян А., 1964, рис. 21): Այնուհանդերձ քրեղանների երկրորդ տեսակը խեցու փխրունությամբ, հատակի և իրանի կլորությամբ հավաստում է ոչ այնքան վաղ, այլ ավելի ուշ՝ անցման II և ՈՒԲ փուլերի առկայությունը:

Ուսումնասիրվող դամբարանի մյուս երկու անոթները՝ կաթսա (աղ. 65, նկ. 8) և քրեղան (աղ. 64, նկ. 6), պատկանում են ներճկված կողերով վերը ներկայացված խմբին, որպիսիք Լճաշենում հայտնի են միայն դամբանաքուրներում և հոգևոր դասին պատկանող անձանց դամբարաններում ու կապված են թաղման ծեսի հետ: Այդպիսիք լավ հայտնի են ՈՒԲ դամբարաններից: Ինչ վերաբերում է ուռուցիկ իրանով, բարձր պարանոցով, փոքր-ինչ դուրս ճկված շուրթով երկկանթ կաթսային, ապա այն ձևավորումով ուրույն տեսակ է ու չի պատկանում հայտնի կաթսաների և ոչ մի խմբի: Խնդրո առարկա հավաքածուի վերջին իրը շեփորածն երկկողմանի փոված պատվանդան է:

Ի տարբերություն վերոհիշյալի՝ Լճաշենի վաղ դամբանաքուրներում և դամբարաններում հայտնաբերված պատվանդանների մյուս տեսակի գործառույթը հստակ ծիսական է: Լճաշենում այս տեսակը հայտնի է երկու տարբերակով: Առաջինը ՄԲ վերջին պատկանող թիվ 221 և 222 դամբարանաքուրների և ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլին պատկանող թիվ 93 դամբարանի

և ՈՒԲ մի շարք դամբարանների ու դամբարանաբլուրների օրինակներն են (աղ. 64, նկ. 1, աղ. 72, նկ. 4, աղ. 157, նկ. 11, աղ. 146, նկ. 1, աղ. 141, նկ. 3, աղ. 158, նկ. 7, աղ. 156, նկ. 4): Առաջին երկուսի՝ փոքրերի նմանակները Հայաստանում սակավաթիվ են և հայտնի են մեր նմուշներին համաժամանակյա Նորատուսի թիվ 26 դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., 1991, 29–31), Մեղրաձորի Բ.ա. XIII-XII դդ. թվագրված դամբարանից (Ղաբրիյան Ի., Բիյագով Լ., 1987, 18, նկարում պատկերված է հակառակ դիրքով), Արցախի Բ.ա. XII–IX դդ. թվագրված դամբարանից (Сафарян Г., 1992, 226–230), ու Էրեբունուց՝ Ձևով դրանց է մերձեցնում նաև Դմանիսի շրջանի Իրդանչայի թիվ 5 դամբարանաբլուրից հայտնի նմուշը (Кахияни К. и др., 1991, 51–59):

Հարավային Կովկասի Կուր-արաքսյան և ԹՎ հուշարձաններում այս տեսակը հայտնի չէ: Եզակի օրինակը հայտնաբերվել է 1984թ. Ղաբաթյովակ թեմիում Ֆիզուլիի հնագիտական արշավախմբի կողմից^{*}: Ի տարբերություն Արևելյան Հայաստանի, Արևմտյան Հայաստանում և հարևան շրջաններում պատվանդանների ուսումնասիրվող տեսակը Բ.ա. III–II հազ. մշակույթում զգալի թիվ է կազմում: Կարագի նմուշը ներճկված միջնամասում ունի կլոր միջանցիկ անցք (Güneri S., 1992, 149–195): Թեև այն պատկանում է ներճկված կողերով տեսակին, այնուամենայնիվ վրայի անցքը հուշում է, որ չի բացառվում դրա փակ հատակով լինելը, որով այն միջանկյալ դիրք է գրավում և մերձեցնում վերը ներկայացված տեսակին (Kosay H., Turfan K., 1959, 99): Թե՛լ Համամ հնավայրի (Thissen L., 1989, fig. 4: 29) և Էբլայի ՄԲ նյութերն (Guardata E., 1988, fig. 4) ամբողջությամբ համապատասխանում են լճաշենյան օրինակներին:

Նրբախեցի, զարդարված և անզարդ օրինակներով աչքի են զարնում Տավրոսից հարավ գտնվող Հասենկի ՎԲ երկրորդ փուլով թվագրված պատվանդանները (Behm-Blancke M., 1992, pl. 90): Հարուստ տեսականիով առանձնապես աչքի են ընկնում Թեփեջիկի կարագյան մշակույթին վերագրվող շերտերից հայտնաբերվածները: Այստեղ, բացի ուսումնասիրվող տե-

սակից, առկա են նաև Լճաշենի թիվ 93 դամբարանի օրինակի նմանակները և ամբողջովին նորերը (Gönlü E., 1998, fig. 2–5): Համանման մեծ և փոքր տեսակների համատեղում է նկատվում նաև Անատոլիայի Բեյջիսուլյան և Բողազքյոյի հնավայրերի ՄԲ շերտերի նյութերում (Kull B., 1989, Abb. 3, 13):

Ինչպես նշված ձևերի, այնպես էլ նոր հետաքրքիր դրսևորումներով հենակների հավաքածու է հայտնաբերվել Նուգի հնավայրում (Starr R., 1939, 34–140): Բազմապիսի պատվանդաններից բացի այստեղ առկա են նաև պաշտամունքային կառույցներ և նյութեր, որոնցից գլուխգործոցը տաճարի մանրակերտն է (Լ. Պ.): Վերջինիս վրա գտնվող հենակ-պատվանդանը, քառակող զոհասեղանը, որի չորս անկյուններին դրված են թասաձև կանթեղներ, ուսումնասիրողը համարում է տան մանրակերտ: Նուգիի ողջ հուշարձանախումբը հավաստում է բնակատեղիի պաշտամունքային բնույթը: Հետաքրքիր է, որ, բացի նյութերի տեսականուց, հիշյալ զոհահեռներից վերջինս ժամանակով էլ Լճաշենին ամենամոտն է՝ Բ.ա. XVI դ. երկրորդ կես: Հենակներ կան նաև անտիկ Նուգիում:

Քննության առնվող նյութերը լավագույնս հայտնի են Պաղեստինի քրիբթեկերաքյան մշակույթի այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Թաբար էլ Ակրադը, Բեթ Էհրանը, Ռաս Շամրան (Hood S., 1951, Amiran R., 1952, Contenson H., 1989) և Հարավային Կովկասից այստեղ բերվածները (Бренъес Б., 1976, 100): Հետաքրքրական է, որ Հարավային Կովկասի նյութերի հետ սերտորեն առնչվող քրիբթեկերաքյան մշակույթում հստակ նշված Հարավային Կովկասից բերված նյութերի նմանակները եզակի օրինակներով հայտնի են միայն Շիրակավանի (Թորոսյան Ռ. և ուրիշ, 2002, աղ. II) և Ղաբաթյովակ թեմիի ՎԲ շերտերից: Դրանք այլ համաժամանակյա հուշարձաններում բացակայում են: Նման պատվանդան է պատկերված նաև Քարաշամրի մեծ դամբարանաբլուրից գտնված կնիքի վրա (Оганесян Г., 1988, рис. 3): Շիրակավանի օրինակին պատրաստման եղանակով մոտ են Հյուսիսային՝ Կովկասի Չիրքեյան հնավայրի ՎԲ շերտից հայտնաբերվածները (Гаджиев М., 1991, 62): Շքեղ տեսքով ուղազրավ է Թե՛լ Չուերա բնակավայրում հայտնաբերված գունազարդ պատվանդանը (Boilpau M., 1998, fig. 88): Նման օրինակ պատվանդաններ հայտնի են նաև Մի-

* Էրեբունի թանգարան, № 13/62:

** Պետրոսյան Գ. Իսմայլովի և Օ. Դանիելյանի: Հմբ՝ Օ. Դանիելյանի դաշտային օրագիրը: Շնորհակալություն ենք հայտնում երջանակափառական Օ. Դանիելյանին՝ նյութերը սիրով տրամադրելու համար:

ջագետքի ուշ խեթական և նոր ասուրական ժամանակաշրջաններին պատկանող հուշարձաններից (Lloyd S., Gökcce N., 1951, fig. 12, Schaeffer Cl., 1948, fig. 9): Նման շքեղ զարդարված իրեր Արևելյան Եվրոպայում հայտնի են միայն Տրիպոլյան մշակույթից (Заяц И., 1974, 191, Виноградова Н., 1973, 134, рис. 2, Археология СССР, 1982, 224):

Հիշյալ զուգահեռները հավաստում են, որ պատվանդանների ներկայացվող տեսակը, բացի Շիրակավանի տարբերակից, սկզբնավորվել է Ք.ա. IV–III հազ. Անատոլիայում և Առաջավոր Արևելքում: Ինչ վերաբերում է Շիրակավանի նմուշին, ապա դրա զուգահեռների առկայությունը Հյուսիսային Կովկասում ակնհայտաբար հավաստում է տվյալ տարածաշրջանների էթնիկ խմբերի նյութական և հոգևոր մշակութային որոշ ընդհանրությունների ու գոյություն ունեցած փոխհարաբերությունների մասին:

Պատվանդանների ուսումնասիրվող տեսակի վաղնջական օրինակները հայտնի են Իրանում, Յանիկ թեփեի խավկոյթյան M շերտում, որոնք համարվել են անոթների պատվանդաններ (Кушнарева К., Чубинишвили Т., 1970, рис. 36/8, 9):

Հնդկաստանում դրանք հայտնի են Նեվասա տիպի մշակույթում (Шетенко А., 1968, рис. 68): Ըստ հնդիկ ուսումնասիրողների, Հնդկաստանի այդ մշակույթի դրսևորումները ինչ-որ չափով համադրելի են Առաջավոր Ասիայի Ք.ա. V–III հազ. նյութերի հետ և կարող են համաժամանակյա համարվել: Ուսումնասիրողը գտնում է, որ Նեվասա տիպի նյութերը պետք է համադրել տեղական մշակույթի հետ, որով այն համապատասխանում է Ք.ա. II հազ. սկզբին (Шетенко А., 1968, 117–125): Կարևոր է այն, որ Հնդկաստանը ևս ընդգրկված է եղել այդ պատվանդանների տարածման և կիրառման արեալում: Թեև սակավ, բայց նման տիպի պատվանդաններ են հայտնի Միջին Ասիայում: Հարավային Թուրքմենիայի Յալանգաչ Դեփեում գտնվածները պատկանում են Ք.ա. IV հազ. վերջ–III հազ. սկզբին (Хлопкин И., 1964, 47): Հին Նիսայի հատած կոնսիդն գոհասեղանի վրայի օրինակ է գտնվել պարթևական մշակութային միջավայրում (Сарианиди Г., Кошаленко Г., 1966, 161–163): Դրանց տարածման սահմանները Հնդկաստանից, Միջին Ասիայից բացի հասնում են մինչև Հեռավոր Արևելք: Այդպիսիք հայտնի են

Ք.ա. IV–III հազ. Չինաստանի ներքին շրջաններում իր զարգացումն ապրած Դասիի մշակույթից: Հետաքրքիր է, որ այստեղի շքեղ անվանված նյութերը ձևով կրկնում են վերոհիշյալ պատվանդանների մեծ տեսակը (АЗА, 1986, 300–302, рис. 85):

Այսպիսով, ըստ հայտնաբերված նյութերի, պատվանդանների տարածման սահմանները տեսանելի են Անատոլիա–Առաջավոր Արևելք–Հայաստան–Իրան–Հնդկաստան–Միջին Ասիա–Չինաստան ոլորտում, սկզբնավորումը նշմարելի է Արևելյան Անատոլիա–Առաջավոր Արևելք տարածքում:

Լճաշենի հաջորդ թիվ 222 դամբանաբլրի նյութերը հիմնականում կրկնում են նախորդներին. դրանք են՝ քրեղանների առաջին (աղ. 69, նկ. 3, աղ. 72, նկ. 1, 6) և երկրորդ (աղ. 72, նկ. 2, 3) տեսակները՝ ընկույզի կեսի տեսք ունեցողները (աղ. 72, նկ. 5) և պատվանդանը (աղ. 72, նկ. 4): Այստեղ առանձնակի կարևոր է երկթեք իրանով, հարթ հատակով, երկկանթ կաթսան (աղ. 69, նկ. 4):

Վերոհիշյալներից բացի Լճաշենի կաթսան ընդհանրություններ ունի նաև Շիրակավանի (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. XXIV) և Լոռի բերդի ՈՒԲ բրոնզե (Деведжян С., 1981, таб. VI., рис. 1, 2) կաթսանների հետ: Ընդ որում, տարբերությունը միայն վերջիններիս կտր հատակ ունենալու մեջ է, որը պայմանավորված է պատրաստման նյութի՝ բրոնզից կերտվելու հանգամանքով:

Կաթսանների կիրառական նշանակության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է ընդգծել դրանց հայտնաբերման վայրերը: Ինչպես նշված համանման կաթսանները, այնպես էլ ձևերով այլ հայտնի նմուշները հիմնականում գտնվել են հասարակության աշխարհիկ և հոգևոր բարձր դասին պատկանողների դամբարաններում, հանգամանք, որը հավաստում է այդ անոթների՝ տվյալ խավի կարիքները բավարարելու մասին:

Ուսումնասիրվող թիվ 222 դամբանաբլրում գտնվել են նաև սակավ ձևերի խեցանոթներ: Դրանցից մեկը երկթեք իրանով, հարթ հատակով սափորատիպ անոթ է: Դրանց ուները զարդարված են կտրելու եղանակով արված ցանցագոտիով (աղ. 69, նկ. 2), մյուսը ձեռածեփ գլանաձև անոթ է (աղ. 69, նկ. 1), երրորդը նույնպես ձեռածեփ գնդաձև իրանով, հարթականման ուներով խեցանոթ է (աղ. 72, նկ. 7): Այս նյութերը եզակի նմուշներ են:

Որպես անցումային փուլին բնորոշ նյութեր պարունակող հավաքածու՝ ուշագրավ է նաև Հ. Մնացականյանի պեղած թիվ 32 կրոմլեխի հավաքածուն (աղ.52): Հավաքածուի բոլոր չորս քրեղանները կրկնում են թիվ 221 դամբարանաբլրի նյութերը: Երկուսի հատակները, ինչպես բնորոշ են ՄԲ նյութերին, հարթ են, և ուներն ունեն «հարթակի» տեսք (աղ.52, նկ.3,5), իսկ երրորդի (աղ.52, նկ.7) ձևը նույնն է՝ կլոր հատակով, ինչպես ՈԻԲ նմուշներինը:

Չորրորդը կրկնում է վերոհիշյալ դամբարանաբլրի երկրորդ խմբի գնդաձև իրանով քրեղաններին, միայն այն տարբերությամբ, որ Լճաշենի առաջին խմբի նյութերից մեկի վրա երևան է գալիս մի զարդամուրի, որը հետագայում դառնում է Լճաշենի ՈԻԲ նյութերին բնորոշ զարդերից: Այն կատարված է ատամնավոր գործիքով, որտեղ գծիկավոր և փոսիկավոր գտիները զուգորդվում են (աղ.52, նկ.2):

Բացի քրեղաններից՝ թիվ 32 կրոմլեխում հայտնաբերվել են երեք տարբեր տեսակի կնուճներ, որոնցից մեկը սև գույնի հարթ հատակով, փքուն իրանով, հարթ ուներով, կլոր դուրս թեքված շուրթով անոթ է, որի ուները զարդարված են դրոշմիչով արված կետագծերի երկու շարքով (աղ.52, նկ.4): Ձևով և հարդարմամբ այն կրկնում է ՄԲ նյութերը, նորություն է միայն ուների ձևը: Խեցանոթների փքուն իրանով և ցածր վզով այս տեսակը առկա է Հառիճի թիվ 44 և 67՝ հեղինակի կարծիքով Ք.ա. XVIII–XVII դդ. պատկանող դամբարաններում (Хачатрян Т., 1975, рис. 67, 70): Այդպիսիք հայտնի են նաև ՄԲ վերջին պատկանող Մեծամորի թիվ 83 (Khanzadian E., 1995, Fig. 12), Քեթիի ՄԲ վերջ՝ անցումային ժամանակաշրջաններին պատկանող թիվ 18 և 19 դամբարաններից (Петросян Л., 1989, т. 42, 43): Կնուճների այս տեսակը մեծ ընդհանրություններ ունի նաև Թեղքի ՄԲ/ՈԻԲ անցումային փուլին պատկանող թիվ 51 և 53 դամբարանների նյութի հետ, որոնք ըստ Ռամիշվիլիու պատկանում են Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսին (Рамишвили А., 1998, 55): Լիլոյի համանման նյութերով դամբարանը վերագրված է Ք.ա. XVI դ. երկրորդ կեսին (Пицхеллаური К., 1979, т. 11):

Կրոմլեխի երկրորդ կնուճը պատկանում է սակավ հանդիպող, լայն հարթ հատակով, ցածր պարանոցով, դուրս թեքված շուրթով անոթների թվին (աղ.52, նկ.1): Վերջինիս նմանակները հայտնի են Մեծամորի թիվ 40 (Khanzadian E.,

1995, Fig 12), Հառիճի 108 (Хачатрян Т., 1975, рис. 62) դամբարաններից: Այստեղ առկա է նաև թիվ 32 կրոմլեխի հաջորդ՝ քիչ ձգված իրանով, հատիկներով զարդարված կնուճի (աղ.52, նկ.6) գուգահեղը: Նման սակավաթիվ կնուճները հայտնի են նաև Շիրակավանի բնակատեղիից (Ռ. Թորոսյան և այլք, 2002, աղ. VIII):

Կնուճների վերջին երկու տեսակները այս փուլի մշակույթում ևս հազվադեպ են:

Ուշագրավ են նաև Լճաշենի թիվ 203, 209, 211, 212 և 213 դամբարանների ՄԲ/ՈԻԲ անցման առաջին փուլին պատկանող նյութերը, որոնցից թիվ 209 դամբարանիցի ուղղահայաց շուրթերով երկու կնուճների հետ գտնվել են բազմաթիվ և տարատեսակ ուլունքներ, բրոնզից շքասեղ ու կիսալուսնաձև կախիկ (աղ.59, 60): Կնուճները պատրաստված են ձեռքով, ավագախառն կավից և ունեն գորշ, անփայլ մակերես, հարթ հատակ, ուղղահայաց շուրթեր (աղ.60, նկ.1,2): Ճիշտ նույնն է թիվ 213 դամբարանի նմուշը (աղ.60, նկ.3): Այդպիսիք առկա էին նաև վերը ներկայացված թիվ 129, 135 և մի շարք այլ դամբարաններում, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջիններին շուրթերն ավելի բարձր են: Ինչպես վերը հիշատակեցինք, խեցանոթների այս տեսակը սկիզբ է առել դեռևս Ք.ա. II հազ. սկզբից և շարունակվել մինչև Ք.ա. II հազ. կեսերը: Այդպիսիք հայտնի են Լճաշենի թիվ 120 դամբարանի վերին, Ուզերլիկ թեմիի II–III շերտերից (Кутнарева К., 1965, рис. 31), Հառիճի վաղ (թիվ 5, 6, 8, 102, 104) և ուշ (թիվ 75, 85 և այլ դամբարաններից (Хачатрян Т., 1975), Շիրակավանի ՄԲ բնակատեղիից (Թորոսյան Ռ. և ուրիշներ, 2002, աղ. VIII, նկ. 3, 5) և այլն: Թիվ 209 դամբարանի հետաքրքիր նմուշներից է բրոնզե քառաթև գլխիկով շքասեղը (աղ.59, նկ.1), որն ասես Մեծամորի ԿԲ խմբին պատկանող թիվ 57 դամբարանաբլրից գտնվածի կրկնակը լինի (Khanzadian E., 1995, pl. 11, 1):

Չափազանց բազմազան են ուլունքների տեսակները՝ մետաղյա պարույրաձև, սարդիոնե տակառաձև և գնդաձև, շաղախե գլանաձև, անվակաձև զարդարուն և այլ ձևերի (աղ.59), որոնք, ձևավորվելով ՄԲ ժամանակաշրջանում, հետագայում լայն տարածում են ստանում, ինչպես խխունջից (աղ.59, նկ.2) և բրոնզից կիսալուսնաձև (աղ.59, նկ.45) կախիկ-զարդերը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին պատկանող հետաքրքիր նյութեր են հայտնաբերվել

թիվ 203 և 212 դամբարաններում (աղ. 34, նկ. 1-6): Այս նյութերն ամբողջությամբ կրկնում են վերն ուսումնասիրված թիվ 32 կրոմլեխի քրեղաներին, որոնց նմանակները նույնպես հայտնի են վերը նշված հուշարձաններից (Ուզերլիկ, Հառիճ, Շիրակավան):

Թիվ 212 դամբարանում գտնվել են երկու փոքր աղաման (աղ. 34, նկ. 5, 6) և մեկ խոհանոցային կճուճ (աղ. 34, նկ. 4): Վերջինս դասվում է ՄԲ ժամանակաշրջանում ծայր առած և ուսումնասիրվող փուլում սակավ հանդիպող նյութերի շարքին:

Հետաքրքիր են նույն դամբարանում գտնված ծարիրե կախիկները (աղ. 59, նկ. 3-6), որոնց նմանակները գտնվել են նաև թիվ 97 ՈԻԲ դամբարանում (ՀՊՊԹ 2188/41) և մի շարք այլ հուշարձաններում (Շիրակավանի թիվ 24, 28, 77 դամբարաններ և այլն): Նույնը կարելի է ասել կիսալուսնաձև մահիկի մասին (աղ. 59, նկ. 45): Դառնալով թիվ 219 դամբարանի միակ կճուճին (աղ. 60, նկ. 4) նշենք, որ այն պարանոցի և շուրթերի կառուցվածքով մոտ է ՄԲ շրջափուլի, իսկ հատակի կյուրությանը՝ ՈԻԲ նյութերին:

ՄԲ/ՈԻԲ անցման առաջին փուլին է պատկանում Լճաշենի երրորդ տեղամասում պեղված թիվ 254 դամբարանը (Армян Г. и др., 1990, 70): Այստեղ երկու կետագարդ անոթներից բացի առկա են մեկ հարթ հատակով, իրանին երեք եղնաձև գոտիներով քրեղան և մեկ խոհանոցային կճուճ: Ինչպես նախորդ երկուսը, այնպես էլ վերջիններն ձևով և հարդարանքով բնորոշ են Հայաստանի ՄԲ վերջին և անցման առաջին փուլին: Առաջին երկուսը ձևով առավել մոտ են անցման փուլին, իսկ հարդարամբ վերարտադրում են ԿԲ ձևերը: Վերջին երկուսը սկիզբ առնելով ՄԲ վերջին փուլում՝ լայն տարածում են գտնում անցման փուլում և ՈԻԲ ժամանակաշրջանում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին պատկանող երկու անոթներ են գտնվել նաև 1969 թ. Լճաշենում պեղված թիվ 208 դամբարանում (ՀՊՊԹ, 24 98/4,5): Մեկը ձեռածեփ, սև և դարչնագույն երանգներ ունեցող արտաքին մակերեսով, երկթեք իրանով լայնաբերան կճուճ է: Վզի հիմքում ունի երկու շարք կետաշարերից կախված նույնպես կետերով արված, երեք շարք կիսաշրջաններ: Երկրորդը նույնպես ձեռածեփ է ու կոպիտ, ունի աղյուսագույն մակերես, հարթ հատակ, դուրս թեքված շուրթ: Այս քրեղանի ուսերն ունեն հարթակի տեսք, որն ինչպես նշվեց, բնո-

րոշ է ՄԲ ուշ և անցման առաջին փուլին՝ Բ. ա. XVII դ. վերջ - XVI դ. կես: ՄԲ/ՈԻԲ առաջին անցման փուլի հետաքրքիր նյութեր է պարունակում 1959 թ. Հ. Մնացականյանի կողմից Լճաշենում պեղված «միայնակ» դամբարանի ստորին շերտը (ՀՊՊԹ 2118/179-200):

Այս համալիրի 21 անոթներից վեցը՝ ծիսական արկղը, հենակ պատվանդանը, թիվ 181 քրեղանը, կյուրավուն հատակով ընկույզի կեսի նման անոթները ՈԻԲ նյութեր են: Մյուս 16-ը՝ ինչպես ձևով, այնպես էլ քայլող դրոշմիչով կատարված ուղղաձիգ, ալիքաձև և ոլորանալիզ զարդերով կավանոթները, համարվում են ՄԱ խմբի անոթներ: Թիվ 116 համարը կրող լայնաբերան, հարթ հատակով, բարձր ուսերով կճուճի իրանը զարդարված է կետերով լցված սուրանկյուն եռանկյունիների գոտիով: Մյուս հեռավոր գուգահեռն է 1980-ական թթ. Հ. Մնացականյանի պեղած թիվ 13 դամբարանի նմուշը (ՀՊՊԹ 2829/116):

«Միայնակ» դամբարանի մյուս՝ թիվ 182 համարը կրող կճուճն ունի հարթ հատակ, ձգված իրան, ցածր վիզ, դուրս ոլորված շուրթ: Անոթի ստորին մասում արված է մեկ լայնակուս գոտի, իսկ վերին մասում՝ բազմաշար ալիքագոտիներ, որը բնորոշ չէ տվյալ ժամանակաշրջանին: Պարանոցի հիմքում երկու ակոսագոտիների միջև արված կետերով գոտին միանգամայն համահունչ է թռեղքյան մշակույթին: Ինչ վերաբերում է ՄԱ խմբին պատկանող մյուս նյութերին, ապա դրանց նմանակները հայտնի են Սևանի ասֆալտի գործարանի մոտ պեղված թիվ 10 (ՀՊՊԹ 2334/103-109), ինչպես նաև 1958 թ. Լճաշենում պեղված թիվ 12 դամբարանների նյութերից (ՀՊՊԹ 2049/6-13):

Քննարկվող փուլի ավարտական ժամանակահատվածին է պատկանում Լճաշենի թիվ 90 սալարկղային դամբարանը (աղ. 74, 66), որտեղ առկա են տիպական տարբեր խմբերում դասվող մի քանի կճուճներ: Դրանցից առաջինը ներկայանում է մեկ օրինակով. ունի սև փայլեցված մակերևույթ, կլոր հատակ, փքուն իրան, բարձր ուսեր, ոչ շատ բարձր ներս սեղմված պարանոց, դուրս փռված շուրթեր: Իրանը զարդարված է ոչ կանոնավոր եռաշարք ալիքագոտիներով, որոնք մի հատվածում չեն ամբողջանում (աղ. 74, նկ. 1): Այն իր գուգահեռն ունի Լճաշենի մեկ այլ՝ թիվ 254 դամբարանում, որի զարդագոտին կազմված է կետաշարերի միջոցով արված

«Լեռնիկներին» (Аремян Г. и др., 1990, 70, т. VIII):

Թիվ 90 դամբարանի կնունների երկրորդ խմբում կան երկու նմուշներ (աղ. 74, նկ. 2, աղ. 66, նկ. 1), որոնք նախորդից տարբերվում են պարանոցից ուսերին սահուն անցումով և շուրթերի թեքությամբ, որպիսիք զգալի թիվ են կազմում Լճաշենի անցումային երկրորդ փուլին պատկանող և հետագա նյութերում:

Ներկայացված կնունների երկրորդ տեսակի նմանակները հայտնի են Հադիճի 7, 29 և այլ դամբարաններից: Միակ տարբերությունը Լճաշենի օրինակներից վերջինների հարթ հատակներն են (Хачатрян Т., 1975, рис. 58, 60): Նմանատիպ մեկ կնուն հայտնի է Քարաշամբի վերոնիշյալ թիվ 60 դամբարանից: Ուսումնասիրվող դամբարանի միակ, այսպես կոչված խոհանոցային կնուն ունի հարթ լայն հատակ ու ուղղահայաց շուրթեր (աղ. 74, նկ. 3), որը տեսակով Ք.ա. XVII դ. սկիզբ առած օրինակներից է և շուրթի կառուցվածքով եզակի է: Այս դամբարանի կնուններից վերջինը միակն է, որն իր բոլոր հատկանիշներով տարբերվում է մնացյալներից: Ունի մոխրագույն հարթեցված մակերես, կլոր հատակ, ուռուցիկ իրան, ցածր վիզ, դուրս ուղղված շուրթ: Իրանի վերին մասը զարդարված է բազմաշար ակոսագոտիներով (աղ. 74, նկ. 4): Սա իր բոլոր չափորոշիչներով ՈՒԲ նմուշ է և մեկ անգամ ևս ցուցադրում է տվյալ դամբարանի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային բնույթը: Այդ են վկայում նաև ուսումնասիրվող դամբարանի քրեղանների երկու տարբերակները. մեկում առկա երեք նմուշներից երկուսն ունեն սև փայտեցված մակերես, գնդաձև իրան, կլոր հատակ, դուրս թեքված շուրթ, շուրթի տակ արված է ակոսագոտի, իրանի վերին մասերը զարդարված են քայլող դրոշմիչով արված կիսաշրջանաձև զարդափնջերով, որոնք կատարման այլ եղանակով գունագարդ խեցեղենի նմանօրինակ զարդերի կրկնությունն են (աղ. 74, նկ. 9, 10): Հաջորդ՝ նույն ձևավորումն ունեցող քրեղանն ունի իրանի կենտրոնական մասով անցնող լայն ակոսագոտի (աղ. 66, նկ. 2): Մրանք ձևով և հարդարմամբ դրսևորում են ՄԲ անհետացող հատկանիշներ: Անզարդ օրինակը գրավում է միջանկյալ դիրք ՄԲ/ՈՒԲ միջև: Այսպես, ՄԲ գունավոր զարդանների կրկնությունը կետազարդարման եղանակով, քրեղանների հատակների կիսակլորությունը, նախկին հարթ հատակների փոխարեն ուղղահայաց և քիչ հաստ շուրթերն ակ-

նառու կերպով ցուցադրում են տվյալ նյութերի վրա ՄԲ անհետացող հատկանիշները: Նյութեր, որոնք կարող են համադրվել Շիրակավանի թիվ 10, Լճաշենի թիվ 200, 254, Ծաղկալանջի թիվ 6, 39 (Аремян Г. и др., 1990) և ՄԲ/ՈՒԲ անցումային բնույթի բազմաթիվ այլ նյութերի հետ: Մրանց շուրթերի և հարդարման ձևերը սկիզբ են առել տակավին ԿԲ վաղ փուլերում, ինչպիսիք են Ուզերիկի վերին երկու շերտերի նյութերը (Кышарева К., 1965, 91–93): Այս խմբի մյուս երկու բաց դարչնագույն քրեղաններն աչքի են ընկնում իրանի երկթեքությամբ ու քիչ դուրս թեքված կլոր շուրթերով և ավելի են մերձենում անցման երկրորդ փուլի և ՈՒԲ նյութերին (աղ. 66, նկ. 4, 5):

Կրկնություններից խուսափելու նպատակով հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող դամբարանում հայտնաբերված բոլոր հինգ թասերը հիշատակված քրեղանների առաջին խմբի կրկնությունն են՝ տարբերվելով միայն զարդերի ձևով ու կատարման եղանակով (աղ. 66, նկ. 6, աղ. 74, նկ. 2, 5–7): Բացի այդ, զարդարված են թասերից երկուսի հատակները: Ուսումնասիրվող քրեղանների և թասերի ճշգրիտ զուգահեռները կամ կրկնություններն առկա են նաև Լճաշենի այլ դամբարաններում:

Ուսումնասիրվող դամբարանի վերջին անոթն այսպես կոչված ընկույզի կեսի տեսքի քրեղան է, որի իրանը ևս զարդարված է դրոշմիչով արված եռաշարք ալիքագոտիներով (աղ. 66, նկ. 3): Երկարով տեսքով այն կրկնում է ՄԲ նյութերը, որպիսիք են Միսիանի թիվ 4 դամբարանի (Ջոնկյան Օ., 2002, Pl. VIII) և Նոր Բայազետի նմուշները (Խանզադյան Է., 1969, տախ. IV): Այդպիսիք հայտնի են Լճաշենի թիվ 221 դամբարանից: Այսպիսով, ինչպես ցույց տվեց թիվ 90 դամբարանի նյութերի ուսումնասիրությունը, դրանք իրենց բոլոր դրսևորումներով մի կողմից դեռևս պահպանում են իրենց կապերը ՄԲ նյութերի հետ և միևնույն ժամանակ պարունակում նոր հատիկանախշեր, որոնք հետագայում դառնում են ՈՒԲ հիմնական ձևերից: Լճաշենի դամբարանադաշտի ժամանակագրական սանդղակում սույն դամբարանի նման տեղորոշման խնդրում իր դերն ունի նաև դամբարանի սալարկղային կառուցվածքը: Այն նշանավորում է անցումային երկրորդ փուլի սկիզբը:

Ուսումնասիրությունները հավաստում են, որ ՄԲ և ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլի դամբար-

նախցերը հիմնահողային են և հիմնականում ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Տվյալ փուլի ավարտին տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով հիմնահողային դամբանախցերին փոխարինում են սալարկղայինները՝ հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Բացի այդ, տվյալ դամբանային համալիրներում ՄԲ ժամանակաշրջանի նյութերի կողքին երևան են գալիս ՄԲ/ՈԻԲ անցման փուլին բնորոշ և ՈԻԲ շրջափուլը նշանավորող նյութեր:

Այս առումով ուշագրավ են նաև թիվ 60, 72, 74, 75, 76, 135 և 136 դամբարանները: Բացի թիվ 60, դամբարանից, մնացյալները սալարկղային են և ունեն վերը նշված ուղղվածությունը:

Վերջիններից թիվ 136 դամբարանի օրինակը կետագարդ է և ունի հարթ հատակ, քիչ թեք շուրթեր (աղ. 40, նկ. 3): Այն ձևով ու զարդարմամբ ՄԲ օրինակ է, իսկ թիվ 75 (աղ. 40, նկ. 6) և 60 (աղ. 42, նկ. 1) քրեղանները ձևով և հարդարմամբ ՈԻԲ նյութեր են: Թիվ 135 և 136 դամբարանների կնուններից (աղ. 40, նկ. 1, 2) առաջինն անգարդ է, երկրորդն ունի հետաքրքիր զարդաձև, որը կազմված է քիչ երկարուկ փոսիկների երեք շարքերից և ունի բեկյալների տեսք:

Անոթների այս տեսակն ուսումնասիրվող փուլի հուշարձաններում սակավաթիվ է. հայտնի են Հառիճի թիվ 5,93,108 դամբարաններից (Хачатрян Т., 1975, рис. 47, 65, 100, 106) և Շիրակավանի համապատասխան շերտից (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ. VII, նկ. 6, 8):

Ինչ վերաբերում է թիվ 74 (աղ. 40, նկ. 5, 7, 8) խմբի կնուններին, ապա դրանք ձևով և հարդարանքով ամբողջությամբ համապատասխանում են ՄԲ շրջափուլի ավարտի նյութերին:

Լճաշենի դամբարանների ձևերի, այդտեղ հայտնաբերված խեցեղենի համեմատական ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն համոզման, որ ՄԲ/ՈԻԲ անցումային վաղ փուլի ավարտին, նյութական մշակույթի ոլորտում տեղի ունեցած փոփոխություններից բացի, տեղաշարժեր են տեղի ունենում նաև թաղման ծիսակարգում: Նախկին հիմնահողային դամբանախցերին զուգահեռ երևան են գալիս նորերը՝ սալարկղները, որոնք հաջորդ՝ անցման ավարտական փուլում և ՈԻԲ շրջափուլում դառնում են հիմնական ձև:

Վերը քննարկված դամբանային նյութերի և դրանց զուգահեռների ուսումնասիրությունը

ցույց է տալիս, որ դրանք շատ հատկանիշներով դեռևս կապված լինելով ՄԲ-ին, միաժամանակ որոշ չափով դրսևորում են նոր ձևեր և զարդամոտիվներ, որոնք առնչվում են արդեն ՈԻԲ նյութերին: Դրա հիման վրա ներկայացված նյութերը վերագրում ենք ՄԲ վերջին և ՄԲ-ից ՈԻԲ անցման շրջափուլի առաջին խմբին՝ թվագրելով Բ.ա. XVI դ. առաջին կեսով:

ԱՆՑՄԱՆ ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՓՈՒԼ

Այս փուլում բնակչության աճին զուգընթաց, բնականաբար ավելանում է նաև թաղումների թիվը, որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում առավել հստակ և ամբողջական ներկայացնել Լճաշենի բրոնզեդարյան մշակույթի ՄԲ-ից ՈԻԲ-ին անցնելու փուլը, վեր հանել ժառանգական կապերի արմատներն ու զարգացման ընթացքը: Այդ առումով Լճաշենի դամբանադաշտի ուսումնասիրությունն առանձնանում է մի շարք հուշարձաններից:

Լճաշենի դամբանադաշտում, բրոնզեդարյան մշակույթի հաջորդ փուլը՝ ներկայացնում է դամբանային հուշարձանների մի զգալի խումբ, որտեղ, ի տարբերություն նախորդի, առավել մեծ թիվ են կազմում ոչ թե ՄԲ, այլ ՈԻԲ նյութերը:

Դամբարան 88 – Ունի 3,80 մ տրամագծով կրոմլեխ: Արևմտյան հատվածը կառուցված է ժապավենաձև: Ի դեպ, այն առանց ծածկասալերի է. միջակայքի կենտրոնական հատվածում, տարբեր չափերի քարերի համադրմամբ, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ հարթականման ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուց (2,30×1,00×1,00 մ) ունի ծածկի ուղղվածությունը: Դամբանախցում երկու ննջեցյալ կար. մեկը՝ գլխով դեպի հարավ-արևելք, աջ կողքի պատկած, մյուսը՝ ձախ (աղ. 76): Դամբանախցի տարբեր հատվածներում ի հայտ եկան 11 խեցանոթներ (աղ. 78). հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասը հիմնականում դատարկ էր:

Դամբարան 66 – Ունի հատվածներով պահպանված 4,10 մ տրամագծով կրոմլեխ, որի միջակայքի տակ բացվել է՝ առանցքով հյուսիսից հարավ ուղղվածությամբ, սալարկղային դամբանախուց (2,80×1,20×1,20 մ): Հյուսիսային պատը բնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (25–35

տարեկան տղամարդ) պատկած էր ձախ կողքի վրա, գլուխը՝ դեպի հյուսիս, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված (աղ. 68): Ուղեկցող նյութերն են՝ երկու քրեղան, երկու կճուճ (աղ. 70, նկ. 4-7), որոնցից մեկը լեցուն էր մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներով: Դամբանայիցի հարավային հատվածի մեծ մասը դատարկ էր:

Դամբարան 68 – Արտաքուստ ներկայացնում էր գետններես քարակույտ, որի ստորին մասում, տարբեր չափերի սալերի և քարերի համադրմամբ, կառուցված ծածկի տակ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ սալարկղային* (2,70×1,30×1,50 մ) դամբանախուցն է, որի հյուսիսային պատը հիմնահողային էր: Ննջեցյալը (տղամարդ, 25-30 տարեկան) դամբանայիցի հարավային կեսում էր, ձախ կողքի, գլուխը՝ դեպի հյուսիս, ձեռքերը՝ որովայնի վրա, ոտքերը՝ կծկված: Դամբանայիցի արևելյան պատի հիմնամասում դրված էր երեք խեցանոթ (աղ. 70, նկ. 1-3), արևմտյանի մոտ՝ մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ու վարազի ոսկորներ (աղ. 79):

Դամբարան 43 – Ունի հյուսիս-հարավ առանցքով 5,00 մ, իսկ արևելք-արևմուտք՝ 6,80 մ տրամագիծ ունեցող անկանոն և հատվածաբար պահպանված կրոմլեխ, որի միջակայքի՝ տարբեր չափերի սալերի և քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային (1,80×1,00×1,10 մ) դամբանախուցն առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Հյուսիսարևելյան կողմում գտնվող մուտքը շարված էր մանր քարերով: Ննջեցյալը (50-55 տարեկան տղամարդ) աջ կողքի վրա, գլխով՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված, կոնքոսկրի մոտ դրված էին խոշոր եղջերավոր կենդանու կողոսկրեր և ոտքերի ոսկորներ (աղ. 80): Հարավարևելյան պատի դիմաց դրված էր հինգ խեցանոթ (աղ. 77): Կճուճներից մեկի զարդամոտիվները՝ արված կարմիր ներկով:

Դամբարան 121 – 5,60×5,00 մ չափեր ունեցող տճև կրոմլեխի հյուսիսային հատվածը չէր պահպանվել, իսկ հարավարևմտյան մասում է մուտք հիշեցնող բացվածք: Այս ինքնատիպ կրոմլեխի հարավային հատվածում, տարբեր

չափերի սալերի և քարերի համադրմամբ կառուցված, ծածկի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցն (2,60×1,20×1,26 մ) առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք է, ննջեցյալը՝ 60-70 տարեկան տղամարդ՝ պատգարակի վրա:

Չնայած կմախքի խաթարվածությանը, այնուամենայնիվ հնարավոր եղավ պարզել, որ ննջեցյալը պատկած էր գլուխով հյուսիս-արևմուտք՝ աջ կողքի վրա, ձեռքերը և ոտքերը կծկված (աղ. 81): Կմախքի վրա և շուրջը դրված էր հինգ խեցանոթ (աղ. 71): Կմախքի ոսկորների տեղադրությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դիամասնատում է կատարվել:

Դամբարան 85 – Ունի հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք առանցքով 4,50 մ, իսկ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք՝ 3,20 մ չափեր ունեցող պայտաճև կրոմլեխ: Միջակայքի կենտրոնական հատվածում տարբեր չափերի սալերի և քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված, առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղված սալարկղային դամբանախուցում (1,95×1×1 մ) ննջեցյալը (60-70 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա, գլուխը դեպի հյուսիս, ոսկորների մյուս մասը խառն էր, սակայն նշմարվում էին ոտքերի և ձեռքերի կծկված լինելը (աղ. 82): Ուղեկցող նյութը վեց խեցանոթ էր (աղ. 83): Կմախքի ոսկորների տեղադրությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դիամասնատում է կատարվել:

Դամբարան 140 – Գետններես նկատվում էին ծածկասալերի հատվածները, որոնց տակ բացված սալարկղային դամբանախուցն (չափերը՝ 1,90×1,10×0,90 մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Այն լցված էր անխառն մանրահատիկ ավազով: Ննջեցյալը (60-70 տարեկան տղամարդ) պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք, ձախ կողքի, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ կրծքի վրա ծալված (աղ. 75): Գանգի արևմտյան կողմում՝ պատի մոտ, դրված էր երկու, հարավային մասում՝ պատի տակ, չորս կավաման (աղ. 86, նկ. 1-6):

Դամբարան 141 – Ունի 4,5 մ տրամագծով անկանոն կրոմլեխ: Միջակայքի քարահողային լիցքից, կենտրոնական հատվածում, տարբեր չափերի երկու ծածկասալերի և այլ քարերի համադրմամբ կառուցված ծածկի տակ բացված

* Սալարկղային ենք համարում մեկ շաքավ ուղղահայաց դիրքով դրված, քարերով կառուցված դամբանայիցերը:

սալարկղային դամբանախուցը (չափերը՝ 1,60×1,00×1,00մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք։ Ննջեցյալը (20–25 տարեկան կին) պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, մեջքի վրա, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ կրծքին ծալած (աղ.88)։ Կմախքի հարավարևելյան կողմում դրված էր երեք խեցանոթ (աղ.86, նկ.7–9)։ Դամբանախցի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան կողմերում ազատ էին թողնված փոքր հատվածներ։

Դամբարան 218 – Ունի շուրջ 4,00մ տրամագծով կտրվելիս, որի միջակայքում կառուցված էր լիովին կողոպտված թիվ 217 դամբանախուցը։ Ներքին մակերեսի հարավարևելյան հատվածի քարահողային լիցքի տակ բացված սալարկղային դամբանախուցն (չափերը 2,40×0,75×0,60մ) առանցքով ուղղված էր հյուսիս-արևելքից՝ հարավ-արևմուտք, երկու ընդլայնված պատերը բնահողի կտրվածքն են։ Դամբանախցում մարդու կմախքի մնացորդներ չկային, ի դեպ և ամբողջ մակերեսով իրար վրա դրված ավելի քան 40 կավանոթների զգալի մասը փշրված լինելու պատճառով անհնար եղավ տեղից բարձրացնել ու ամբողջացնել (աղ.146,151)։ Խեցանոթների միջակայքերից գտնվեցին նաև մեծ քանակությամբ մանր եղջերավոր կենդանիների (չորս գառ) ոսկորներ (աղ.149)։

Թիվ 88 դամբանային համալիրը նյութերի կազմով նշվածներից մեկն է, որտեղ ՄԲ սակավաթիվ նյութերի հետ կան նաև դասական ՈԻԲ անոթներ։ Այս դամբարանում ՄԲ դեզրադացված ձևերով անոթներ են (աղ.78, նկ.1–6), որոնց զուգահեռները հայտնի են Շիրակավանի բնակավայրի ՄԲ ուշ փուլի վերին շերտերից (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, աղ.VIII), Հառիճի թիվ 93 դամբարանից (Хачатрян Т., 1975, рис.65)։ Թիվ 88-ի կնճռների (աղ.78, նկ.3,5) հետ նշանակալից ընդհանրություններ ունեն նաև Շամիրամի թիվ 5 դամբանաքրի կտրելու եղանակով զարդարված և սպիտակ ներկով պատած կնճռները (Аремян Г. и др., 1990, таб.11)։ Մյուս ՈԻԲ խումբը ևս բաղկացած է կնճռներից և քրեղաններից (աղ.78, նկ.4,7–11)։ Կնճռների այս տեսակը (աղ.78, նկ.4,7,9) հատկանշական է Լճաշենի ՈԻԲ մշակույթին։ Նմանակներն առկա են անցումային փուլին պատկանող Քարաշամբի թիվ 46, 60 դամբարաններում (Аремян Г. и др. 1990, таб.11), Ասյարանի բնիվում (Хачатрян Т. и др.,

1958, 196–198, Badalyan R., Avetisyan P., 2007) և այլ հուշարձաններում։ Լճաշենի օրինակների վրա դեռևս պահպանվում են ՄԲ դրոշմազարդեր, որոնք մեկ անգամ ևս վերահաստատում են ուսումնասիրվող հուշարձանի անցումային բնույթը։ Այս դամբանախցում գտնված մյուս երեք քրեղանները (աղ.78, նկ.8, 10–11) ինչպես ձևով, այնպես էլ փայլեցմամբ արված զարդերով ու խորափոր գոտիներով, Լճաշենի ՈԻԲ դասական նմուշներ են։ Վերջիններիս կանոնադառնանք համապատասխան տեղում։ Նման անցումային հատկանիշներ ունեն նաև թիվ 66 դամբարանի նյութերը (աղ.70, նկ.4–7)։ Այստեղ ձեռածեղի կոպիտ կնճռը (նկ.5) և թասը (նկ.7) ամբողջությամբ պահպանում են ՄԲ ավարտական փուլի հատկանիշները (հարթ հատակ, ուղղահայաց, քիչ թեքված շուրթ և կետազարդում), որպիսիք հայտնի են Հառիճի, Շիրակավանի շերտերից, թիվ 42 դամբարանից և այլուր։ Մյուս երկուսը խորը սև փայլեցված, իսկ մեկը՝ նաև փոսիկազարդ քրեղաններ են (նկ.4,6)։ Վերջիններս ՈԻԲ բնորոշ օրինակներ են։ Հարթ հատակը և մեկի փոսիկազարդ զիգզագ գոտիները հիշեցնում են ՄԲ նյութերը։ Մեկ այլ՝ թիվ 68 դամբարանի նյութերը ևս վերահաստատում են ՄԲ-ից ՈԻԲ-ին անցումային փուլի հատկանիշներ (աղ.70, նկ.1–3)։ Քրեղանն իր սև փայլեցված մակերեսով, իրանի գնդաձևությամբ, փայլեցմամբ արված, զիգզագ գոտիով և ակոսագոտիով ՈԻԲ վաղ փուլի բնորոշող օրինակ է։ Սև փայլեցված, փքուն իրանով, ներձկված պարանոցով և դուրս փռված շուրթով, ինչպես նաև իրանին արված լայնակուս գոտիներով նմուշը կրկնում է ՄԲ օրինակները (աղ.70, նկ.3)։ Սրանց անցումային բնույթը մատնանշում են նաև փայլեցմամբ արված հոծ գծերից կազմված զիգզագաձև զարդամոտիվները, որոնց արմատները նշմարվում են ՄԲ հուշարձաններում (Վերին նավեր, Քերթի, Քարաշամբ, Մեծամոր, Թոռեք, Նամգալա միծա) և այլն։ Այդօրինակ զարդամոտիվները բնորոշ են դառնում հատկապես ՈԻԲ վաղ փուլին։ Ինչ վերաբերում է կնճռին (աղ.70, նկ.3), ապա այն ամբողջությամբ ՄԲ վերջին փուլի նմուշ է։

Լճաշենի թիվ 43 դամբարանում ևս նշմարվում է ՄԲ/ՈԻԲ անցումային փուլի նյութերի ընդհանրություն՝ հոգուտ ՈԻԲ-ի (աղ.77, նկ.1–5)։ Երկու քրեղաններն ու մեկ կնճռը (նկ.1–3), անկասկած, ՈԻԲ բնորոշ նմուշներ են։ Մյուս երկու

կնունդներից մեկը (նկ.5) ձևով կրկնելով նախորդին, տարբերվում է արտաքին ձևավորմամբ: Ուսերին եռանկյունաձև, գագաթներով դեպի հատակն ուղղված պատկերները արված են ոչ թե սև փայլաներկով, այլ՝ անոթի սև փայլեցված աստառի մեկընդմեջ հեռացումով: Ի դեպ, զարդամոտիվների ստեղծման նման եղանակը հայտնի է ՄԲ ժամանակներից: Եռանկյունաձև պատկերների հաջորդ տեսակն արված է թաց կավի վրա կտրելու եղանակով և ծածկված կարմիր ներկով, հանգամանք, որը շատ ուսումնասիրողներ համարում են անցումային ժամանակահատվածի հատկանիշ: Բոլորովին այլ է երրորդ փոքր կնունդը (նկ.4): Հարթ հատակով, փքուն իրանով, ցածր ներձկված վզով և դուրս փռված շուրթով ու իրանին արված լայնակոս գոտիներով այն միանգամայն համապատասխանում է ուսումնասիրված նախորդ փուլի՝ Հադիճի, Շիրակավանի, Մեծամորի, Քեթիի և այլ ՄԲ անցումային բնույթի հուշարձանների նյութերին:

Հար և նման գույքակազմ ունի Լճաշենի թիվ 200 դամբարանը (ՀՊՊԹ-2491/64-98): Այն թանգարանի գույքամատյանում նշված է որպես դամբարան. այն, ի դեպ, և իր նյութերով համապատասխանում է դամբարանբուրների գույքին: Մեծ թիվ են կազմում գլանաձև միջին բարձրության, ուսերին եռանկյունաձև զարդերով՝ կարմիր և սպիտակ ներկված սափորատիպ կնունդները (ինը հատ), փոքր սրվակները (հինգ հատ), ուղղահայաց և կլոր շուրթով փայլեցմամբ արված ցանցազարդ ու դրոշմիչով արված կետազարդ քրեղանները (ութե հատ), ընկույզի կեսի նման քրեղանները (չորս հատ), գնդաձև իրանով կնունդ, բարձր վզով կետազարդ կնունդ, արկղը և պատվանդանը: Նյութերի այս խումբը սերտորեն կապվում է ՈՒԲ նյութերի համապատասխան ձևերի հետ, որոնց մեջ առանձնանում է բարձր պարանոցով կնունդներից մեկը, որի վզի հիմքում դրոշմիչով արված են երկու շարք ալիքազոտիներ. իրանին պատկերված են նույն եղանակով արված երկու համակենտրոն շրջաններ, որոնք, ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները, միանշանակ նշում են տվյալ դամբարանի տեղն անցումային փուլում (Аресян Г. и др., 1990, 65): Այդ են վկայում նաև մեծ թվով կավանոթները:

Համանման նյութերի զուգակցումն առկա է նաև թիվ 121 դամբարանում (աղ.71): Այստեղ

վաղ դրսևորումներով աչքի է ընկնում երկու կնունդ, որոնցից մեկն ունի փքուն իրան, հարթ հատակ և դուրս թեքված շուրթ, մյուսը՝ հարթ հատակ, երկթեք ուռուցիկ իրան, ներձկված վիզ և դուրս փռված շուրթ: Թիվ 2-ը զարդարված է դրոշմիչով արված երկու շարք ալիքազոտիներով (աղ.71, նկ.1,2):

Ինչպես տեսանք, նման նյութերը բնորոշ են ՍՍ խմբի ուշ փուլին, որոնք հարատևում են ընդհուպ Ք.ա.XV դ. առաջին կեսը: Մյուս երկուսը հարթ, մեկը կլոր հատակով քրեղաններ են (աղ.71, նկ.3-5) և ամբողջությամբ համադրելի են ՈՒԲ նյութերին:

Նյութերի նման հարաբերակցությունը ևս մատնանշում է այս համալիրի իրական տեղը Ք.ա.XVI դ. երկրորդ կես-Մ.ա.XV դ. առաջին կես ժամանակահատվածում:

Ուսումնասիրվող ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլին պատկանող հետաքրքիր ձևերի խեցանոթներ են գտնվել Լճաշենի թիվ 85 դամբարանում (աղ.83, նկ.1-6): Բոլորն էլ պատրաստված են ձեռքով, ունեն սրճագույն և գորշ երանգներով փայլեցված մակերես ու հարթ հատակ: Անոթներից երկուսը հարթ հատակով, փքուն իրանով ցածր, ներձկված վզով և դուրս թեքված շուրթով սափոր հիշեցնող կնունդներ են (աղ.83, նկ.1, 6), որոնց նմանակները հայտնի են Հադիճի թիվ 67, 78, 108 (Хачатрян Т., 1975, рис.62,69,70) և այլ դամբարաններից, Սադուգեյի թիվ 1 և Մամթավ-րոյի 156 համաժամանակյա դամբարաններից (Пицхелаури К., 1979, т. I, а, 6): Ինչ վերաբերում է քրեղաններին, ապա դրանք ընդհանրություններ ունեն ՈՒԲ նյութերի հետ:

Մոտավորապես նյութերի նման դրսևորումներ են առկա նաև թիվ 140 դամբարանում (աղ.86, նկ.1-6): Այս թաղման գույքի կնունդներից մեկը (նկ.3) ձևով նման է ՈՒԲ նյութերին, սակայն ունի ՄԲ կետազարդեր: Հաջորդ կնունդը (նկ.4) բավականին մոտ է նախորդ դամբարանի թիվ 1 կնունդին: Մյուս չորրորդ, փոքր կնունդը (աղ.86, նկ.6) ևս մերձենում է ՄԲ ու ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլերին պատկանող նյութերին: Ուսումնասիրվող դամբարանի չորս քրեղաններից երեքը (աղ.86, նկ.1,5,7) կլորացող հատակով և ընդհանուր ձևերով նույնական է ՈՒԲ նյութերի հետ: Հինգերորդն (աղ.86, նկ.2) ի դեպ, հարթ հատակով, հարթակաձև ուսերով և դուրս թեքված շուրթով զգալի ընդհանրություն-

ներ ունի ՄԲ վերջի և ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլերին պատկանող նյութերում:

Քննարկված համալիրների ժամանակագրական շարունակությունն է կազմում ստորև ներկայացվող դամբարանների գույքակազմը:

Դամբարան 5 – Քարահողային լիցքով 0,80մ բարձրությամբ դամբարանաթումբն ունի հատվածաբար պահպանված 6,60մ տրամագծով կրոմելիս: Միջակայքի հարավային հատվածում բացված, առանցքով հյուսիսից հարավ ուղղվածությամբ սալարկղային դամբարանախցում (2,20×1,10×1,40մ) ննջեցյալը՝ հարավային մասում, աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ, ոտքերը՝ կծկած, ձեռքերը՝ ծնոտի տակ հենած: Ոտքերի մոտ՝ դեպի հյուսիս, դրված էր վեց կավաման (աղ.85): Գտնվեցին մեկական խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.84):

Դամբարան 29 – Ունի հատվածաբար պահպանված 4,20մ տրամագծով կրոմելիս, որի հարավարևմտյան մասում բացված, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ սալարկղային (1,60×0,85×1,00մ) դամբարանախցի հարավարևմտյան պատի բնահողի կտրվածքն էր: Ննջեցյալը ձախ կողքի վրա էր, գլխով՝ դեպի հարավ-արևմուտք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված: Կմախքն ամբողջությամբ պատած էր օխրայով: Դամբարանախցում գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (աղ.91): Ննջեցյալի գլխավերևում դրված էր երկու կավաման (աղ.92, նկ.1,2):

Դամբարան 38 – Ունի 4,70մ տրամագծով կրոմելիս: Տարբեր չափերի հինգ ծածկասալերի տակ բացված, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ սալարկղային դամբարանախցում (1,80×1,10×0,90մ) ննջեցյալը (50–55 տարեկան) տասը սանտիմետր հզորությամբ լցված սևահողի վրա էր, աջ կողքի, գլուխը՝ դեպի արևելք: Կմախքի մյուս ոսկորները խառը վիճակում էին: Քարարկղում կային հինգ՝ կավաման (աղ.90) և մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.93):

Դամբարան 31 – Կրոմելիս չիաստագրվեց: Գետներես նկատելի էին ծածկասալերի հատվածներ, որոնց տակ բացված, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածու-

թյամբ սալարկղային դամբարանախցում (2,30×1,10×1,00մ) ննջեցյալը (25–30 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի արևելք, ձախ ձեռքը՝ կծկված, աջը՝ դեմքի դիմաց պարզած: Ծնոտը դրված էր առանձին՝ հյուսիսարևելյան պատի դիմաց: Կմախքի շուրջ դրված էր հինգ խեցանոթ (աղ.97): Գտնվեցին նաև մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.95):

Դամբարան 42 – Ունի 5,50մ տրամագիծ ունեցող կրոմելիս: Կենտրոնական հատվածի տարբեր չափերի ծածկասալերի տակ բացված, առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ սալարկղային դամբարանախցում (1,80×1,10×1,10մ) ննջեցյալը (30–40 տարեկան կին) դիմասանատված էր. տարբեր մասերը միմյանցից հեռու էին 0,60–0,80մ, գանգը գտնվում էր կենտրոնական մասում, ձեռքերից մեկի ոսկորները դրված էին գանգի մոտ՝ կոնքոսկրի տակ: Մնացած ոսկորները, նաև ծնոտն արևելյան պատի դիմաց էին: Կողոսկրներ և ողնաշար չհայտնաբերվեցին: Խցի արևելյան կեսում՝ արևելյան պատի դիմաց, դրված էին մեկ մանր և մեկ խոշոր եղջերավոր կենդանու կողոսկրներ (աղ.94): Ուղեկցող նյութը՝ յոթ խեցանոթ (աղ.96):

Դամբարան 47 – Ունի հատվածաբար պահպանված 3,80մ տրամագծով կրոմելիս: Տարբեր չափերի ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ դամբարանախցում (1,70×0,70×0,90մ) ննջեցյալն աջ կողքի վրա էր, գլխով՝ հյուսիս-արևմուտք, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված: Հարավարևմտյան պատի դիմաց դրված էր հինգ խեցանոթ: Կմախքի վրա առկա էին քարե կախիկներ, շաղախե և սարդիոնե տարատեսակ ուլունքներ (աղ.100): Դամբարանում կային նաև մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.99):

Դամբարան 63 – Ունի կիսով չափ պահպանված 4,40մ տրամագծով կրոմելիս: Սալարկղային (2×0,9×1մ) առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբարանախցի հյուսիսարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (60–70 տարեկան տղամարդ) պառկեցված էր բերանքսիվայր, գլխով դեպի հարավ-արևմուտք, ձեռքերը՝ իրանի տակ, ոտքերը՝ դեպի աջ ծաված (աղ.98): Գանգի երկու կողմերում դրված էր երկուական քրեղան (աղ.92, նկ.3–6):

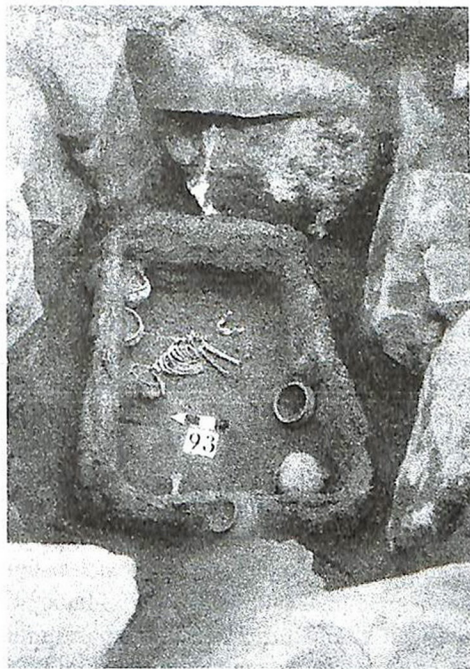
Դամբարան 65 – Ունի 4,40 մ տրամագծով տնձ կրոմելիս: Հարավարևելյան մասին հաված տարբեր չափերի քարային շինվածքի տակ բացված սալարկղային առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ դամբանախցում (1,7×1,05×0,85 մ) ննջեցյալը (35–45 տարեկան տղամարդ) ձախ կողքի վրա էր, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերն՝ իրանի դիմաց դրված (աղ.101): Ուղեկցող գույքը ներկայացված է հինգ խեցանոթով (աղ.87):

Դամբարան 70 – Ունի 3,50×3,00 մ չափերի, հատակագծում քառանկյուն եզրագիծ: Միջակայքի նոսր քարային լիցքի տակ բացված, առանցքով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ հիմնահողային դամբանախցում (1,80×1,00×0,80 մ) ննջեցյալը (50–55 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա էր, գլուխը՝ հյուսիս-արևմուտք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց (աղ.102): Հարավարևելյան հատվածում դրված էր երկու խեցանոթ (աղ. 92, նկ. 7, 8):

Դամբարան 67 – Ունի հատվածաբար պահպանված 5,00 մ տրամագծով կրոմելիս: Միջակայքի հարավարևմտյան հատվածում գտնվող տարբեր չափերի ծածկասալերի տակ բացված առանցքով արևելքից արևմուտք ուղղվածությամբ սալարկղային դամբանախցի (1,86×0,80×1,10 մ) արևելյան պատը ծառայել է որպես մուտք և դրսի կողմից շարվել մանր քարերով: Ննջեցյալը ձախ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի արևելք, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված, ոտքերի դիմաց դրված էին վեց խեցանոթ և քարե ծեծիչ (աղ.105): Հյուսիսարևելյան անկյունում բացվեցին մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.103):

Դամբարան 93 – Ունի 4,00 մ տրամագծով կրոմելիս, որի հարավարևելյան հատվածի ներսի կողմից նաև տարբեր չափերի սալատիպ քարերի լիցք է արված: Սրա ստորին մասում բացված սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցում (2,00×1,00×1,10 մ) ննջեցյալը (7–9 տարեկան) փայտե պատգարակի վրա էր, դիամասնատված՝ գանգը խցի հյուսիսարևմտյան անկյունում, ծնոտը, կողոսկրները և ողնաշարը՝ արևելյան հատվածում, իսկ ոտքերի մի մասը՝ գանգի հյուսիսային կողմում: Ուղեկցող պարագաներն են՝ վեց խեցանոթ, շաղախե ուլունքներ, խխունջից կախիկ և բրոնզե անոթոշ առարկա

(աղ.106): Ննջեցյալի կմախքի և ուղեկցող պարագաների մեծ մասը ծածկված էր օխրայով (աղ.104): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան հատվածների մեծ մասը ազատ էր թողնված (նկ.4):

Նկ. 4. դամբարան թիվ 93

Դամբարան 98 – Գտնվում է երկրորդ տեղամասի արևելյան հատվածում: Ունի տնձ, 4,50 մ տրամագծով կրոմելիսով, որի միջակայքը լցված է քարավազային բաղադրությամբ լիցքով: Կրոմելիսի հյուսիսային՝ անկյունաձև հատվածին միացված տարբեր չափերի երեք ծածկասալերի տակ բացված, քարարկղային առանցքով, արևելքից արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցուցը (1,90×1,00×0,65 մ) ժամանակի ընթացքում լցվել է ավազով: Ննջեցյալը՝ (կին) մի կողմի եզրափայտը բացակայող, խաթարված դիրքով փայտե պատգարակի վրա էր՝ ձախ կողքի, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված: Դամբանախցում գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Ուղեկցող նյութը՝ վեց խեցանոթ (աղ.109): Հյուսիսային պատի մոտ և կմախքի դիմաց դրված էին մեկական փայտե անոթոշ իրեր (30×24 սմ չափերի): Վատ պահպանվածության պատճառով անհնար էր դրանք բարձրացնել (աղ.107):

Դամբարան 115 – Արտաքուստ 0,80 մ բարձրությամբ դամբանաթումբ է, վերին մասում 0,50 մ ավազալիցքով հաջորդում էր 0,30 մ խճաքար՝ շրջափակված 5,30 մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխով: Միջակայքում, բացված սալարկղային առանցքով, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (3,20×1,10×1,00 մ) հյուսիսարևելյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Կենտրոնական հատվածի արևելյան պատի դիմաց բացված ննջեցյալը (60–70 տարեկան տղամարդ) նստած վիճակում էր: Ստորին ծնոտը գանգից անջատ էր և դրված արևմտյան պատի դիմաց: Ուղեկցող նյութը բաղկացած է յոթ խեցանոթից (աղ. 111): Գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների և շան ոսկորներ (աղ. 108): Դամբանախցի եզրային երկու հատվածները մեծ մակերեսով դատարկ էին:

Դամբարան 116 – Շրջափակված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածություն ունեցող 4,30×3,20 մ չափերի ուղղանկյունաձև եզրագծով, որի միջակայքը պատված է քարահողային լիցքով: Տարբեր չափերի ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային առանցքով, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղվածությամբ դամբանախցում (2,20×1,00×1,00 մ), ննջեցյալը (50–55 տարեկան կին) փայտե պատգարակի վրա էր՝ գլուխը դեպի հարավ-արևելք, ձախ կողքի վրա, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց, ոտքերը՝ կծկված (աղ. 113): Գանգի հարավային և արևելյան կողմերում դրված էր ինը խեցանոթ (աղ. 115): Գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ: Դամբանախցի հյուսիսարևմտյան հատվածի մեծ մասը ազատ էր թողնված:

Դամբարան 123 – Ունի հյուսիս-հարավ առանցքով 5,20 մ, իսկ արևելք-արևմուտք՝ 4,20 մ տրամագծով կրոմլեխ: Հյուսիսային հատվածը անկյունաձև է, միջակայքը՝ քարահողային լիցքով: Հարավային կողմ հատվածին հարում է տարբեր չափերի քարերով հարթակառույց շինվածք: Այստեղ բացված, սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,7×1,00×1,00 մ) հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (30–35 տարեկան տղամարդ) բերանքսիվայր էր, գլխով՝ հարավ-արևմուտք, ոտքերը՝ թեքված դեպի արևմուտք, ձեռքերը՝

կրծքի դիմաց ծալած: Ուղեկցող նյութը՝ հինգ խեցանոթ (աղ. 110): Ննջեցյալի ոտքերի ոսկորների մոտ դրված էին մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ: Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասը ազատ էր թողնված (աղ. 114):

Դամբարան 132 – Ունի 5,50 մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխ, որի միջակայքը տարբեր չափի նոսր քարերով հողային լիցք է: Սալարկղային, հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղված դամբանախցում (1,40×0,90×1,00 մ) ննջեցյալը (12–15 տարեկան) ձախ կողքի վրա էր պառկած, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևելք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ կրծքի դիմաց ծալված: Կմախքն ամբողջությամբ պատված էր սրճագույն օխրայով: Դամբանախցի հարավարևմտյան պատի երկայնքով դրված էր յոթ կավաման (աղ. 119): Գտնվեցին մեկ խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ. 117):

Դամբարան 142 – Ունի 5,00 մ տրամագծով կրոմլեխ, որի միջակայքը քարահողային լիցք է: Սալարկղային, առանցքով, հյուսիսից հարավ ուղղվածությամբ, սալարկղային դամբանախցում (1,70×1,00×1,00 մ) միայն հայտնաբերվեցին ննջեցյալի գանգը՝ ստորին ծնոտն առանձնացրած (50–55 տարեկան տղամարդ) և երկու բազուկոսկրերը: Գտնվեցին երեք խեցանոթ (աղ. 121, նկ. 1–3) և մանր եղջերավոր անասունի ոսկորներ (աղ. 118):

Դամբարան 143 – Արտաքուստ 0,60 մ բարձրությամբ դամբանաթումբ էր՝ կառուցված մեկական շերտ ավազից և քարից, որի տակ բացված կրոմլեխն ուներ 5,20 մ տրամագիծ: Կենտրոնական հատվածի տարբեր չափերի երկու ծածկասալի տակ բացված սալարկղային՝ առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցում (1,70×1,00×1,25 մ) ննջեցյալը (տղամարդ, 50–55 տարեկան) փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ հարավ-արևմուտք, աջ կողքի պառկած, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված (աղ. 122): Ուղեկցող նյութը՝ չորս խեցանոթ (աղ. 121, նկ. 4–7): Հատակի մակերեսը, բացի մեկ կավանոթից, պատգարակից դուրս, դատարկ էր:

Դամբարան 144 – Ունի 5,50 մ տրամագծով կրոմլեխ, որի միջակայքը խճաքարային լիցքով է: Սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից

հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,15×0,95×0,70 մ) հյուսիսարևելյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (20–25 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ.120): Գանգի վրա պահպանվել էր բրոնզե ճակատակալ, որի մոտակայքից գտնվեցին նաև շաղախե ու սարդիոնե ուլունքներ: Իրանի վրայից գտնվեցին բրոնզե երկու սակրանձ կախիկներ, երեք կիսալուսնաձև առարկաներ, ականջների տեղում կային գինդեր: Կնոջ կմախքի մոտ երեխայի (1,5–2 տարեկան) վատ պահպանված կմախքի մնացորդներ էին: Ուղեկցող նյութերն են՝ հինգ խեցանոթ (աղ.123, նկ.1–5) և մետաղական տարրեր իրեր (աղ.124): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասն ազատ էր թողնված:

Դամբարան 146 – Ունի շուրջ 5,30 մ տրամագծով անկանոն կրոմեխ: Մրա հարավարևելյան հատվածին հարող քարահողային շինվածքի տակ, նույն ուղղությամբ բացված սալարկղային ուղղվածությամբ դամբանախցում (2,36×1,00×1,00 մ) ննջեցյալը (30–35 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա էր, գլխով՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց: Գանգի վրայից գտնվեցին շաղախե, սարդիոնե և բրոնզե ուլունքներ: Կմախքի շուրջը դասավորված էր հինգ կավաման, որից երկուսը՝ փշրված (աղ.126, նկ.1–4): Գտնվեցին մեկական մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ.125):

Դամբարան 151 – Կառուցված է անկանոն հատակագիծ ունեցող թիվ 127 կրոմեխի մեջ: Տարբեր չափերի երեք ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված դամբանախցի (2,25×0,90×0,90 մ) երկու լայնական պատերը հիմնահողի կտրվածքն են: Ննջեցյալը (45–50 տարեկան տղամարդ) աջ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ կրծքին ծաված, ստորին ծնոտը և թիակոսկրը դրված էին դամբանախցի հարավարևելյան անկյունում (աղ.127): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի կենտրոնական մասում առանձնացված խմբով դրված էր հինգ խեցանոթ (աղ.129, նկ.1–5):

Դամբարան 154 – Արտաքուստ փոքր քարակույտի տեսք ուներ. ստորև բացված սալարկ-

ղային առանցքով, հյուսիսից հարավ ուղղվածությամբ դամբանախցում (2,10×0,70×0,90 մ) ննջեցյալը (30–35 տարեկան կին) ձախ կողքի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ.130), ոտքերի մոտ՝ մեկ կճուռ (աղ.128, նկ.1):

Դամբարան 164 – Ունի հատվածաբար պահպանված և 4,00 մ տրամագծով կրոմեխ, որի հյուսիս-արևմտյան հատվածին հարող տարբեր չափերի բազմաթիվ ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,2×1×1,2 մ) հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (25–30 տարեկան տղամարդ) 1,30×0,70 մ չափերի փայտե պատգարակի վրա էր, բերանքսիվայր, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ոտքերը՝ որովայնի տակ ծաված (աղ.132): Այստեղ դրված էին մեկ կճուռ (աղ.128, նկ.4) և մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ:

Դամբարան 167 – Ունի 5,00 մ տրամագծով կրոմեխ, որի միջակայքի հարավ-արևմտյան մասում տարբեր չափերի չորս ծածկասալերի տակ բացված սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (1,60×0,90×1,10 մ) հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (18–20 տարեկան տղամարդ) 1,00×0,70 մ չափերի փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք, աջ կողքի վրա պառկեցրած, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված (աղ.131): Հարավարևելյան պատի դիմաց դրված էր երկու խեցանոթ (աղ.128, նկ.2,3): Դամբանախցի հարավարևմտյան հատվածի մեծ մասը դատարկ էր թողնված:

Դամբարան 168 – Շրջափակված է հատվածաբար պահպանված ուղղանկյուն եզրագծով, որի հարավարևմտյան կողմին հարող տարբեր չափերի չորս ծածկասալերի ներքո բացված սալարկղային առանցքով, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,3×1×1,2 մ) հյուսիսարևելյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (60–70 տարեկան կին) 1,2×0,7 մ չափերի փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, աջ կողքի վրա, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ.133): Գանգի դի-

մաց դրված էր մեկ քրեղան (աղ. 128, նկ. 5): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասը դատարկ էր:

Դամբարան 170 – Գետներես նշմարվում էին ծածկասալերի հատվածները, որոնց տակ բացված սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,50×0,90×1,10մ) հյուսիսարևելյան պատը հիմնահողային է: Ննջեցյալը (30–40 տարեկան կին) 1,20×0,65մ չափերի փայտե պատգարակի վրա էր, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք, ձախ կողքի վրա, ձեռքերը և ոտքերը՝ կծկված: Ուղեկցող նյութը՝ երեք խեցանոթ (աղ. 126, նկ. 5–7): Ոտքերի ոսկորների մոտ դրված էին մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ. 134): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան հատվածի մեծ մասը դատարկ էր թողնված:

Դամբարան 173 – Ունի 5,70մ տրամագծով կրոմլեխ, որի միջակայքում առկա տարբեր չափերի երեք մեծ և մանր քարերից կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային, առանցքով հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (2,10×0,90×1,20մ) հյուսիս-արևելյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (25–35 տարեկան կին) գտնվում էր ձվածիր՝ 1,10×0,60մ չափերի հատակի տախտակապատ, փայտե պատգարակի վրա, գլուխը՝ դեպի հարավ-արևմուտք: Մյուս ոսկորների դիրքը խաթարված էր, թեև հնարավոր էր նշմարել, որ նա աջ կողքի վրա է եղել (աղ. 135): Ուղեկցող նյութերը երկու խեցանոթ, փայտե մեկ դույլ և մեկ ափսե էին, որոնք անհնար էր բարձրացնել (աղ. 129, նկ. 6, 7): Դամբանախցի հյուսիս-արևելյան հատվածի մեծ մասը դատարկ էր թողնված:

Դամբարան 175 – Ունի երբեմն ընդհատվող 4,50մ տրամագիծ ունեցող անկանոն կրոմլեխ: Տարավարևմտյան հատվածին հարող տարբեր չափերի երեք մեծ և փոքր քարերից կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային, հյուսիսարևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցի (65×0,90×0,90մ) հարավարևմտյան պատը հիմնահողի կտրվածքն է: Ննջեցյալը (9–11 տարեկան) կենտրոնական հատվածում էր, ձախ կողքի, գլխով՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ. 137): Խցում դրված էր երկու կավաման (աղ. 136, նկ. 1, 2):

Դամբարան 177 – Ունի հյուսիս-հարավ առանցքով 4,30մ տրամագծով անկանոն կրոմլեխ, որի միջակայքի արևմտյան հատվածում տարբեր չափերի չորս մեծ և մանր քարերից կառուցված ծածկի տակ բացված սալարկղային, հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցում (1,90×0,90×0,90մ) ննջեցյալը (70-ից ավելի տարիքի կին) 1,20×0,60մ չափերի փայտե պատգարակի վրա էր, ձախ կողքի, գլուխը՝ դեպի հյուսիս-արևելք, ոտքերը՝ կծկված, ձեռքերը՝ դեմքի դիմաց պարզած (աղ. 138): Ուղեկցող նյութը չորս խեցանոթ էր (աղ. 136, նկ. 3–6): Դամբանախցի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան հատվածների մի մասը դատարկ էր թողնված:

Ներկայացված դամբանների նյութերը, գրեթե, ամբողջությամբ համաժամանակյա են:

Դրանցից թիվ 47 դամբարանի բարձր ուսերով կնունները և քիչ թեքված կամ ուղղահայաց շուրթերով, գորշ, անփայլ մակերեսով քրեղանները դեռևս կրում են ՄԲ շրջափուլի ավանդույթները: Այստեղ միակ սև փայլեցված մակերեսով և փայլեցմամբ արված թեք գծերի խմբերով զարդարված քրեղանը (աղ. 100, նկ. 7) ամբողջությամբ համապատասխանում է ՈԲԲ վաղ փուլի նյութերին:

Համանման կավամաններ են գտնվել նաև թիվ 154 դամբարանում (աղ. 128, նկ. 1): Նախորդ խմբի թիվ 85 դամբարանի նյութերը, գրեթե, ամբողջությամբ կրկնում են նաև թիվ 123 դամբանի գույքի կազմը (աղ. 110):

Ուսումնասիրվող դամբարանների նյութերի հետ զգալի ընդհանրություններ է դրսևորում նաև մեր պեղած շուրջ երեք տասնյակ դամբարանների գույքակազմը: Կրկնությունից զերծ մնալու նպատակով համառոտակի անդրադառնանք դամբարանների առավել ուշագրավ նյութերին: Այս խմբի համար որպես ընդհանուր երևույթ հարկ է նշել՝ դրանց ոչ այնքան փայլուն, գորշ՝ ՄԲ որոշ ձևերը և ՄԲ/ՈԲԲ անցման փուլին բնորոշ նոր ձևերի երևան գալը:

Հարդարման առումով հնից եկող, իրաններին արված լայնակուս հորիզոնական գոտիների և դրոշմիչով արված տարբեր ձևերի կետաշարերի հետ ՈԲԲ հանդես են գալիս այդ շրջափուլին բնորոշ փայլեցմամբ արված տարբեր ձևերի զարդերը:

Այսպես՝ թիվ 5 համալիրում ուշագրավ է դրոշմիչով և փայլեցմամբ արված զարդերի համատեղումը (աղ. 85, նկ. 1, 3):

Միանգամայն այլ է պատկերը թիվ 42 դամբարանի գույքակագմում: Այստեղ յոթ խեցանոթներից վեցը բնորոշ է ՈՒԲ վաղ փուլին, յոթերորդը՝ ձևով, գույնով ու հատկապես դրոշմիչով արված քառաշար ալիքագոտիներով ՄԲ ժամանակահատվածի նմուշ է (աղ. 96, նկ. 4):

ՄԲ շրջափուլին բնորոշ ուղղահայաց շուրթերով և դրոշմիչով արված ալիքագոտիներով քրեղանների կողքին, թիվ 66 դամբարանի նյութերում առկա են նաև ՈՒԲ հատկանիշներով քրեղաններ (աղ. 70, նկ. 5-7): Թիվ 63 դամբարանի գույքակագմում համատեղ երևան են գալիս ձևով ու հարդարանքով ՄԲ և ՈՒԲ փայլազարդ քրեղաններ (աղ. 92, նկ. 3-6): Թիվ 65 դամբարանում հայտնաբերված հինգ անոթներից չորսն ունի հնամենի տեսք (աղ. 87, նկ. 1-2, 4-5): Կնուճը ձևով և ակոսագոտիներով մոտ է ՈՒԲ նյութերին (աղ. 87, նկ. 3):

Հետաքրքիր կազմ ունի թիվ 67 դամբարանում հայտնաբերված կավամանների հավաքածուն, որը բաղկացած է վեց անոթներից, որոնցից երկուսը գնդաձև իրանով թաս և քրեղան են, մեկը հարթ հատակով, ուղղահայաց շուրթով կնուճ, որոնք դեռևս աղերսվում են ՄԲ նյութերի հետ: Մեկ ալիքագոտիով և հորիզոնական գոտիներով կնուճն ու քրեղանը մերձենում են ՈՒԲ նյութերին (աղ. 105, նկ. 3, 5): Հավաքածուի՝ փոքր քրեղան հիշեցնող անոթը միանգամայն նոր ձև է տվյալ ժամանակաշրջանի համար (աղ. 105, նկ. 1): Ի դեպ, նման եզակի ձևերով անոթները հանդիպում են հենց ՄԲ/ՈՒԲ անցումային ժամանակաշրջանում. հարկ է նշել, որ դրանք խեցեգործ վարպետների նոր հնարքների արգասիք են: Նման խառը կազմ ունի նաև թիվ 93 դամբարանը: Դրոշմիչով զարդարված պատվանդանի հետ գտնվել են անցման վաղ փուլին բնորոշ կնուճ, թասեր ու մեկ ՈՒԲ նյութերին նման քրեղան (աղ. 106): ՄԲ/ՈՒԲ անցումային խառը կազմ ունի թիվ 98 դամբարանի հավաքածուն: Այստեղ Սևան-արցախյան ձևի դրոշմիչով զարդարված կնուճի կողքին առկա է՝ փայլեցմամբ զարդարված մեկ այլ հետաքրքիր նմուշ (աղ. 109, նկ. 6):

Հին ու նոր ձևերի ու զարդերի մեկտեղումով են հանդես գալիս թիվ 115 (աղ. 111), 116 (աղ. 115), 132 (աղ. 119), 142 և 143 (աղ. 121), 146 (աղ. 126), 170 և 173 (աղ. 129), 175 և 177 (աղ. 136) դամբարանների հավաքածուները, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ այդ նյու-

թերը Ք.ա. XVI դ. վերջից և XV դ. սկզբից ուշ լինել չեն կարող:

Լճաշենում ՄԲ/ՈՒԲ անցման վերջին փուլի հատկանիշներով նյութերը լավագույնս հայտնի են նույն դամբանադաշտում 1957 թ. Հ. Մնացականյանի կողմից պեղված թիվ 4 և 5 դամբանաբլուրներից: Թիվ 4 դամբանաբլուրում մեծ թիվ են կազմում ընկույզի կեսի տեսքով անզարդ խեցանոթները, ուղղահայաց և կոթ շուրթերով, երկու շարք կետազարդով քրեղանները, համանման զարդերով ծիսական արկղերն ու պատվանդանները, ինչպես նաև դարչնագույն խոհանոցային կնուճները (ՀՊՊԹ 2009/161-183): Նյութերի մեծ մասը ձևով շատ ավելի մոտ է ՈՒԲ օրինակներին, իսկ հարդարմամբ հիմնականում պահպանվում են ՍԱ ձևերն ու եղանակները:

Իրողությունը նույնն է թիվ 5 դամբանաբլուրում: Խեցանոթների զգալի մասի վրա, այս կամ այն չափով, տարբեր զարդերի հետ տարբեր համադրություններով ՄԲ ավանդույթներին հատկանշական, քայլող դրոշմիչով արված տառատեսակ զարդապատկերներ կան (ՀՊՊԹ 2009/184-192, 199-201, 229-265): Այդ առումով հատկապես ուշագրավ են բարձր հարթակաձև ուսերով, քիչ դեպի դուրս, գրեթե ուղղահայաց շուրթով քրեղանները. մեկի պարանոցին և ուսերին արված հորիզոնական կետաշարերից կախված են քառաշար կեռիկաձև զարդեր (ՀՊՊԹ 2009/248): Մյուսի պարանոցին առկա են ուղղահայաց գծիկներ, ուսերին երկու շարք հորիզոնական կետերից կազմված գոտիներ, որոնցից կախված են քառաշար զարդափնջեր (ՀՊՊԹ 2009/249, աղ. 139, նկ. 3), դրանք, ի դեպ, կետաշարերի տեսքով ԿԲ գունազարդ ձևերի վերարտադրություն են: Նույնն է երրորդ քրեղանը, որի ուսերին արված են երկշար կետերից կազմված ալիքագոտիներ (աղ. 139, նկ. 5): Քրեղանները ձևով (ուղղահայաց շուրթեր, բարձր ուսեր) և դրոշմիչով արված զարդաձևերով դասվում են ՍԱ խմբի անոթների շարքին: Բացի այդ, այս խմբի մյուս խեցանոթները ևս դրսևորում են ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլի հատկանիշներ, որպիսիք են կետերով արված մեանդր հիշեցնող զարդերը՝ կարմիր և սպիտակ մածուկով ծածկված փոքր սրվակները (ՀՊՊԹ 2009/ 191):

Բացի վերը հիշյալներից, ՄԲ հատկանիշներ ունեն նաև մի շարք կնուճներ (աղ. 139, նկ. 2, աղ. 140): Առաջինի ուսերին արված են երկշար ալիքաձև զարդեր, երկրորդի՝ բազմաշար հորի-

գոնական գոտիներից կախված են կետերով լցված եռանկյունիներ: Մի հատվածում կետերով արված են քառաշար կիսաշրջաններ: Ինչպես հիշյալ, այնպես էլ դրոշմիչով արված ալիքաձև զարդեր կրող պատվանդանը (աղ.141, նկ.3) և նույն եղանակով արված՝ կետերով լցված, եռանկյունիներով զարդարված ծիսական արկղը (աղ.142) գեղարվեստական բարձր ճաշակով աչքի ընկնող նյութեր են: Դրանք ինչպես ձևով, այնպես էլ հարդարանքով դեռևս կրում են ՄԲ ազդեցությունը՝ մատնանշելով ուսումնասիրվող դամբանարարի իրական տեղը ՄԲ/ՈՒԲ անցումային երկրորդ փուլում: Այդ են վկայում այստեղ հայտնաբերված քրեղանները (աղ.141, նկ.2), պատվանդանը (աղ.141, նկ.3), ծիսական արկղերը (աղ.142) և բազմաթիվ այլ նյութեր, որոնք չեն արտացոլվել աղյուսակներում. դրանք ՈՒԲ նյութեր են: Հարկ է նշել, որ այս դամբարանի անոթների մեծ մասը ծածկված է կարմիր և սպիտակ մածուկով:

Նման գույքակազմ ունի նաև 1956թ. Հ.Մաքակալյանի պեղած թիվ 1 դամբարանը (ՀՊՊԹ 1984/1-18):

Բացի Լճաշենում մեր պեղած՝ վերը ներկայացված և երկրորդ անցմանը պատկանող դամբաններից, պեղվել են ևս շուրջ երկուսուկես տասնյակ դամբաններ: Տվյալ ժամանակաշրջանի դամբարանների թիվը դրանով չի սահմանափակվում: Հ.Մաքակալյանի կողմից 1950-1970-ական թթ. Լճաշենի դամբանադաշտում կատարված պեղումների ընթացքում բացվել են ևս շուրջ հինգ տասնյակ դամբարաններ (տես Հ.Մաքակալյանի պեղումների հավելվածը):

Վերը բերված նյութերով պարզ է դառնում, որ Լճաշենի դամբանադաշտում հետզհետե աճել են թաղման կառույցները՝ դամբարանները, պայմանավորված բնակչության անընդհատ աճով: Ի դեպ, հասարակական կյանքում ևս տեղի են ունենում լուրջ փոփոխություններ՝ հանգեցնելով հասարակական կյանքի և մշակութային հզոր առաջընթացին, որին կանոնադրականք հաջորդ՝ ՈՒԲ փուլի ուսումնասիրության ժամանակ:

Վերը ներկայացված թիվ 4, 5 և մի քանի այլ դամբանաբլուրների ու դամբարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունները և հատկապես այդտեղ առկա հնագիտական բարձրարժեք նյութերը վկայում են Ք.ա. XVI դ. վերջին - XV դ. առաջին կեսին ձևավորված ՈՒԲ

մշակույթի և հասարակության հետզհետե խորացող շերտավորման մասին:

Տվյալ փուլի սկիզբն ազդարարող նյութեր է պարունակում 1998թ. Լճաշենում մեր պեղած թիվ 218 դամբանային թաղման գույքը՝ 1950-ական թթ. Հ.Մաքակալյանի պեղած մեծ դամբանաբլուրներից մեկի հարևանությամբ: Դամբանախցում հայտնաբերված նյութերը՝ քրեղանների երկու տեսակները, փոքր սրվակ հիշեցնող անոթները, կաթսան, արկղերը և պատվանդանները (աղ.146, 151) ծիսական գործառույթներով են պայմանավորված: Այս հուշարձանի կավանդների բնութագրիչ հատկանիշը ավագախառն կավից պատրաստված փխրուն խեցու առկայությունն է: Այս խմբին պատկանող ոչ մի դամբարանում թաղումներ չկան. ամբողջությամբ բացակայում են զենքերը՝ հիմք տալով դրանք վերագրելու հոգևոր դասին: Այդօրինակ դամբարաններում զգալի թիվ են կազմում տարատեսակ խեցեղենի նմուշները, որոնք խեցու փխրունության պատճառով դժվար է բարձրացնել և վերականգնել, հատկանիշ, որն, ինչպես նկատել են մի շարք ուսումնասիրողներ (Մաքակալյան Հ., Մարտիրոսյան Հ., Փիցխելաուրի Կ. և ուրիշներ), հատուկ է ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլին:

Այդ առումով բացառություն չէ նաև թիվ 218 դամբարանը: Պատահական չէ, որ հենց այս դամբարանն է ընտրված որպես անցման երկրորդ փուլի ավարտ և ՈՒԲ վաղ փուլի հավաստիացում: Այսպես, այս թաղման գույքի քրեղանների մի տեսակը (աղ.151, նկ.1) ձևով հիշեցնում է վերը ներկայացված անցումային փուլին պատկանող թիվ 90 դամբարանի նյութերը, որոնք ունեն հարթ հատակ, կլոր իրան. թեք շուրթով իրանը զարդարված է երկարուկ փոսիկաձև զարդերով: Քրեղանների երկրորդ տեսակը այսպես կոչված ընկույզի կեսի տեսք ունեցող անոթներն են, որոնց մի մասը զարդարված է փոսիկ գծիկների, փոսիկների և կետերի շարքերով, իսկ մյուսը՝ փոսիկներից կազմված զիգագաձև գոտիով (աղ.151, նկ.3, 7): Այստեղ ՄԲ հատկանիշներ են դիտարկվում հատակների հարթությունը և զարդերի կատարման եղանակներն ու ձևերը, իսկ ուշ բրոնզեդարյան են հատկապես ընկույզի կեսի տեսքի անոթների կլորությունը, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, ՄԲ-ում երկարուկ են: Այդպիսիք լավ հայտնի են Լճաշենի ՈՒԲ դամբանաբլուրների և հոգևոր

դասին պատկանող թիվ 97, 100 (պեղումները՝ Հ. Մնացականյանի, ՀՊՊԹ, 2188/101-117) և թիվ 108, 118 (պեղումները՝ Լ. Պետրոսյանի, ադ. 155, 157, 152-156, 158, 159) դամբարաններից: Կրկնությունը շրջանցելու նպատակով պետք է նշել, որ ասվածը վերաբերում է նաև ծիսական արկղերին, պատվանդաններին, կաթսաներին և փոքր սրվակ հիշեցնող անոթներին:

Հար և նման գույքակազմ ունեն նաև Լոռի բերդի ՈՒԲ վաղ փուլով թվագրվող թիվ 2 և 7 դամբարանները, որոնց նյութերը զարդարված են փոսիկներով լցված եռանկյունաձև զարդերով, փայլեցմամբ արված զիգզագ գոտիով (Де-веджян С., 1981, таб. XI): Փոսիկներից կազմված տարբեր չափերի զարդեր են կրում նաև նույն ժամանակին պատկանող Մեծամորի թիվ 2 դամբարանաբլրի նյութերը (Khanzadian E., 1995, Pl. 17): Հարդարանքով մեր նյութերին մոտ են նաև Սամթավրոյի՝ թիվ 156 դամբարանաբլրի կճուճի զարդերը (Пидхелаяри К., 1979, т. I): Հարկ է նկատել, որ զարդերի կատարման այս ձևը Բ. ա. XV դ. հետո առկա է միայն Լճաշենի թիվ 2 դամբարանաբլրում: Ուսումնասիրվող թիվ 218 դամբարանային նյութերի խեցանոթների շարքում մեծ խումբ են կազմում փոքր սրվակաձև, երկարավիզ նմուշները, որոնց իրանը զարդարված է եռանկյունիների մեջ ներառված զարդամոտիվներով (ադ. 151, նկ. 5, 6): Հետաքրքրական է, որ նման փոքր ծավալի նյութեր, բացի Լճաշենի քրմական դասին և ցեղային առաջնորդներին պատկանող դամբարաններից, համաժամանակյա այլ հուշարձաններում բացակայում են, որը միանշանակ մատնանշում է դրանց կարևոր դերը Լճաշենի տեղաբնակների թաղման ծիսակարգում: Նման կիրառություն են ունեցել նաև ծիսական արկղերը (Պետրոսյան Լ., 2002, 31-36) և պատվանդանները, որոնք գրեթե միշտ կան նույն թաղման գույքում: Դրանք են՝ Լճաշենի ՈՒԲ բոլոր դամբարանաբլուրները և հոգևոր դասին պատկանող թիվ 97, 108, 118, 150, 200 և 218 դամբարանները: Ընդհանուր ձևերով իրար նմանվող ուսումնասիրվող արկղերը, այնուամենայնիվ, որոշ մանրամասներով միմյանցից զանազանվում են: Այդպիսիներից է՝ թիվ 150 դամբարանի նմուշը (ադ. 315, նկ. 1): Այն ծեփած է ձեռքով, ունի սև և գորշ երանգներով մակերես: Ուշագրավ են վերջինիս՝ տարբեր կողմերի միմյանցից համապատասխանաբար 1սմ տարբերությունները (երկարությունը՝ 42սմ, բարձրությունը մի ծայ-

րում 25սմ է, մյուսում՝ 26սմ, լայնքը ևս մի ծայրում 16,5սմ է, մյուսում՝ 17,5սմ): Առարկայի վերին և ստորին մասերի պատուհանաձև չորսական հանվածքները գրեթե ընդհանուր են բոլոր արկղերի համար: Այն օգտագործվել է ուղղահայաց դիրքով դրված վիճակում:

Դամբարաններում արկղերը հիմնականում երկուական են: Թիվ 108 դամբարանի արկղերից մեկը ձևով և չափերով միանգամայն տարբերվում է մյուսներից. կլորացող անկյուններով, վերին և ստորին կողմերն ամբողջովին բաց, երկու կողմերից ներճկված օրինակի բոլոր կողմերը հարդարված են տարբեր պատկերներով (ադ. 155, նկ. 6): Այս արկղի վաղ զուգահեռը ՄԲ վերջին փուլին պատկանող Նորատուսի թիվ 26 դամբարանի կողային ներճկումներից գուրկ գոհարանն է (Փիլիպոսյան Ա., 1991, 30): Թիվ 218 դամբարանի արկղը (ադ. 151, նկ. 4) միջանկյալ դիրք է գրավում թիվ 150 դամբարանի նմուշի և հաջորդ տեսակների միջև: Նախորդին նմանվելով, իր ներքին չափերի տատանմամբ (մի երեսի երկարությունը 34սմ է, լայնքը մի ծայրում 16սմ է, մյուսում՝ 17սմ, բարձրությունը՝ 16սմ): Մյուս երեսի չափերը, համապատասխանաբար 33×15×16սմ ընդհանուր ձևով, պատկանում են հաջորդ՝ գերակշռող տեսակին: Այս դամբարանի խեցեղեն հավաքածուի մեծ մասը պատած է սպիտակ և կարմիր մածուկով:

Վերջին տեսակի տիպական նմուշ է թիվ 118 դամբարանի երկրորդ արկղը (ադ. 159, նկ. 6): Ի տարբերություն նախորդի, վերջինիս բացարձակ չափերն են՝ երկարությունը՝ 38,5սմ, լայնքը՝ 28սմ, բարձրությունը՝ 5սմ:

Չափերի տատանմամբ, ճոխ ձևավորումամբ աչքի են ընկնում թիվ 5 դամբարանաբլրի երկու արկղերը: Մեկի մի երեսը կիսափակ է, վրան արված են ութ անկյունաձև հանվածքներ, երկրորդը՝ արտաքին ձևավորմամբ տարբերվում է բոլորից: Սրա երկու կողմերը ևս փակ են, մյուս երկուսից մեկն ունի երկարով բացվածքներ: Հակադիր կողմում 15 ուղղանկյունաձև «պատուհաններ» կան: Այդպիսիք արված են նաև կողմերից մեկի վրա (ադ. 142):

* Երկարաբանության ինստիտուտի լաբորատորիայում այս արկղի վրայի նյութերի անալիզների միջոցով պարզվել է, որ մածուկը ստացել են Նորատուսի կրաքարից:

** Պեղումները՝ Հ. Մնացականյանի, չիրատարակված նյութեր:

Վերջին տեսակի բոլոր նմուշների երկու փակ կողմերը կոպիտ են հարդարված. որոշ մասի վրա արված են 2-3 միջանցիկ անցքեր: Այս հանգամանքը մատնացույց է անում դրանց՝ միմյանց վրա դրվելու հանգամանքը: Բացառված չէ, որ դրանց վրա դրվել են նաև այլ իրեր և ամրացվել միմյանց:

Այս տեսակի արկղերի եզակի գուգահեռ են Կարմիր բլրի նախաուրարտական շերտից հայտնաբերվածները (Мартиросян А., 1961, 45, рис. 18):

Ընդհանուր տեսքով վերջիններին մերձենում են նաև Նուզիի (Starr R., 1939, pi. 113) գոհասեղանները: Սրանց երկուսի ստորին մասն էլ փակ է, առաջինի վերին չորս անկյունների վրա ամրացված են փոքր սափորներ, իսկ երկրորդի վրա՝ թասեր: Սափորները և թասերը ակնհայտորեն հաստատում են գոհասեղանների վրա հեղման արարողության իրողությունը:

Կապվածից վեր է, որ տվյալ նպատակին են ծառայել նաև գրեթե միշտ արկղերի հետ գտնված փոքր սափորները (աղ. 139, 151, 155, 158, 163 և 166): Հետաքրքրական է, որ սրանք միևնույն դամբանային նյութերում մեծ թիվ են կազմում (մոտ երկու տասնյակ): Բացառություն է թիվ 150 դամբարանը, որտեղ դրանք փոխարինվել են փոքր սրվականման անոթներով (աղ. 315, նկ. 2, 3): Ինչպես վերջին տեսակի արկղերը, այնպես էլ սափորները հայտնի են Լճաշենի, Կարմիր բլրի (Мартиросян А., 1961, 45-50), Գեղարոտի (Бадалян Р., Смит А., 2008, Т. 6-7), Ուրբ դամբանային նյութերից և Նուզիի (Starr R., 1939, pi. 113) բնակատեղիների համաժամանակյա շերտերից:

Հարկ է նշել, որ մինչ այժմ ներկայացված հայտնի բոլոր արկղերը և փոքր սափորները միշտ հայտնաբերվել են համատեղ՝ միայն հասարակության վերնախավին պատկանող դամբարանաբլուրներում և դամբարաններում:

Ընդ որում, առաջիններում դիտարկվում են, մինչդեռ դամբարաններում ննջեցյալներ չկան: Վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս հանգելու որոշ հետևությունների.

ա) վաղուց արդեն գոյություն ունեւ հոգևոր դաս, որին էլ պատկանում են դիակիզումներով թաղումները,

բ) դամբանաբլուրներում և դամբարաններում կատարվել են միևնույն դասի տարբեր խա-

վի ներկայացուցիչների թաղումներ,

գ) Լճաշենից բացի, Հայաստանի համաժամանակյա մյուս դամբանադաշտերում, թաղման նշված գույքերի բացակայությունը կամ էլ սղությունը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ դրանք օգտագործել են սակավաթիվ բնակավայրերի բնակիչներ (Լճաշեն, Կարմիր բլուր): Այս խնդրին նոր լույս կարող են սփռել դեռևս քիչ ուսումնասիրված Ուրբ բնակատեղիների պեղումները: Հայտնի է սակայն, որ դրանք ծիսական առարկաներ են և օգտագործվել են միայն ծիսական արարողությունների ժամանակ: Ակնհայտ է նաև, որ քննարկված արկղերի առաջին տեսակը օգտագործվել է բնակավայրերում՝ համայնքին և ընտանիքի օջախին նվիրված ծիսական, երկրորդը՝ վերնախավի թաղման արարողությունների ժամանակ:

Ուսումնասիրվող թիվ 218 դամբարանի վերջին առարկան հարթ հատակով երկկանթ, կիսագնդաձև իրանով կավակերտ կաթսան է (աղ. 158, նկ. 2):

Կաթսաների այս տեսակը լավ հայտնի է Լճաշենի Ուրբ թիվ 7 (ՀԳՊԾ 2009/307-308), 100 (ՀԳՊԾ 2018/114-115), ինչպես նաև ՄԲ/Ուրբ անցումային փուլին պատկանող վերը նշված թիվ 104 դամբարանից (ՀԳՊԾ 2118/162-164) և թիվ 5 դամբարանաբլրից (ՀԳՊԾ 2009/264):

Հայաստանի և Վրաստանի այլ հուշարձաններում ևս հայտնաբերվել են համանման մետաղե և կավակերտ կաթսաներ, դրանք են Լոռի բերդի թիվ 7 դամբարանը (Деведжян С., 1981, т. VI), ՄԲ/Ուրբ անցումային փուլին պատկանող Զեմո Բողբեյի թիվ 4 դամբարանաբլուրը և Գաղբեկի թիվ 10 դամբարանը (Пихелаяри К., 1979, т. VI, XXI): Ի տարբերություն նախորդների, վերջինս ունի չորս նույնատիպ կանթեր և թվագրվում է Ք. ա. XIII դ.: Լճաշենի թիվ 218 դամբարանի վերջին առարկաներն են ձեռքով ծեփած պատվանդանները, որոնց իրանի ստորին լայն մասերը զարդարված են վերը նկարագրված եղանակով՝ զարդամոտիվներով (Петросян Л., 2003, 77-82, աղ. I, նկ. 1, 2):

Ուրբ ներկայացվող պատվանդանները կարելի է պայմանականորեն անվանել Լճաշեն-լոռիբերդյան և Արագածոտնի նմուշներ (Կարմիր բերդ, Օշական և Երևան): Սրանք, լինելով միևնույն տեսակի համաժամանակյա տարբերակներ, հստակ կերպով տեղայնանում են ըստ հիշյալ հուշարձանների:

Լճաշենի այս վերջին տեսակը, նախորդի հետ մեծ ընդհանրություններ ունենալով, նախորդներից տարբերվում է միայն վերին մասի ներընկվածությամբ (աղ.156, նկ.2, աղ.141, նկ.3, աղ.146, նկ.1, աղ.157, նկ.11, աղ.158, նկ.7, աղ.162, նկ.4, աղ.166, նկ.20–23): Այս տեսակի ՈՒԲ պատվանդանները, բացի Լճաշենից, Հայաստանում հայտնի են միայն Լոռի բերդից (Дебед-жян С., 1981, т.Х): Վաղնջական օրինակները հայտնի են Ք.ա.III հազ. վերջով թվագրված Թեփե Գավրայից (Schaeffer Cl., 1948, fig.91) և Նուգիի գայսերյան մշակույթից (Starr R., 1939, pl.54): Վերջիններս, գրեթե, ամբողջությամբ կրկնում են Լճաշեն-լոռիբերդյան ուսումնասիրվող տեսակի՝ ստորին մասում հանվածքներով նմուշները: Լճաշենի դամբանադաշտում պեղված ողջ տեսականին, չնայած որոշ մանրամասների տարբերությանը, հիմնականում Առաջավոր Արևելքում և Անատոլիայում հայտնի պատվանդանների կրկնությունն է, հանգամանք, որն ակնառու կերպով ցուցադրում է տվյալ տարածաշրջանի և Հայաստանի հոգևոր ու նյութական մշակութային ընդհանրությունները: Այս տարբերակի կարևորությունն այն է, որ դրանք հայտնի են կոնկրետ երկու հուշարձաններից և միմիային հասարակության աշխարհիկ ու հոգևոր դասի վերնախավի դամբարաններից: Այս հանգամանքը, ի տարբերություն նախորդ ձևերի, որոնք հիմնականում հայտնի են բնակատեղիների շերտերից և ճանաչված են որպես անոթների պատվանդաններ, ցույց են տալիս դրանց՝ թաղման ծեսին ծառայած լինելը: Ոչ միայն թաղման, այլև ընդհանրապես ծիսական արարողությունների ընթացքում դրանց գործածությունը լավագույնս պատկերված է Քարաշամրի (Оганесян Г., 1988, р.с.3), Թեփե Գավրայի (Schaeffer Cl., 1948, fig.94) և այլ կնիքների վրայի ծիսական արարողությունների պատկերաշարում: Առայժմ դժվար է միանշանակ պնդել դրանց նախնական նշանակության ու կիրառության մասին կենցաղային են, թե՛ ծիսական, գուցե երկուսն էլ: Վաղ շրջանի Սիպլի I, Դեգիրմեն թեփեի ուբեյդյան, Թեփե Քուերայի և այլ հնավայրերի գունագարդ և շքեղ ձևավորված օրինակներից կարող ենք ենթադրել, որ դրանց որոշ մասը հավանաբար օգտագործվել է նաև ծիսական արարողությունների ժամանակ:

Առաջավորասիական և հայաստանյան նյութական ու հոգևոր մշակույթի ընդհանրություն-

ներին և առնչություններին վերաբերող կարևոր առարկա է Լճաշենի թիվ 150 դամբարանում գտնված ինքնատիպ, մինչ այժմ ներկայացված պատվանդաններից տարբերվող օրինակը (աղ.313, նկ.3): Հարկ է ընդգծել դրա ճշգրիտ նմանակների առկայությունը Նուգիի բազմապիսի նմանօրինակ առարկաների շարքում (Starr R., 1939, pl.115): Լճաշեն-լոռիբերդյան տեսակի մյուս կոճաձև տարբերակը նաև հայտնի է միայն դամբանային գույքից: Վերջիններս տեղայնաձև են Արագածոտնի նախալեռնային, Գեղարտ (Бадалян Р., Смит А., 2008, т.7, рис.6), Կարմիր բերդ (Аресян Г., 1970, 241), Օշական և Արարատյան դաշտի՝ Երևանի մաքրման կայանների (Есаян С., 1969, т.29) գտիվներում:

Ամփոփելով ներկայացված պատվանդանների ուսումնասիրությունը՝ հարկ է նշել, որ մինչ այժմ դրանք չեն արժանացել հատուկ ուշադրության: Միայն նշվել են, որ դրանք անոթների պատվանդաններ են: Էմմա Խանգադյանը Էլառի ՎԲ դամբարաններում հայտնաբերած առաջին տեսակի պատվանդանների ձևից և տեղադրությունից ելնելով գտնում է, որ բացի այն, որ դրանք դրված էին խեցանոթների տակ, շուրթերի փովածության պատճառով որպես կենցաղային անոթներ չեն կարող ծառայել (Խանգադյան Է., 1979, 27–39): Նույնը կարելի է ասել առավել շքեղ և լայն տարածում գտած երկրորդ՝ ՈՒԲ տեսակի վերաբերյալ: Միայն Արևմտյան Հայաստանից հայտնաբերվածների տեսակավորումն ըստ չափերի և զարդապատկերների կատարել է Գոնուլ Էգելին (Gönlü Egeci., 1988, p.347):

Առավել հետաքրքիր են պատվանդանների գործառնությունից և ձևերի մասին տվյալները: Այդ առումով անգնահատելի են Նուգիի պեղումներով հայտնաբերված, ծեսին և պաշտամունքին վերաբերող բազմաքանակ նյութը, ինչպես նաև՝ մեծ թվով տարատեսակ պատվանդանները և կառույցները: Բացի այլ հուշարձաններից, հայտնի պատվանդաններից, այստեղի օրինակները անհամեմատ բազմազան են: Առավել հետաքրքիր է հեղինակի կողմից՝ տան մանրակերտ անվանվածի վրա պատկերված պատվանդանը (Starr R., 1939, pl.113): Կարծում ենք, որ այստեղ գործ ունենք աստծո տան տաճարի հետ: Ճշմարիտ է Բ.Ա. Կուֆտիսը, երբ Կնոսոսի նմանատիպ առարկայի վրայի իրը համարում է եղջյուրներով զոհասեղանի մանրակերտ:

Ինչպես պարզվել է, պատվանդանները գոյատևել են նաև անտիկ Նուգիում: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Հարավային Թուրքմենիայի Նիսպ հնավայրում նման պատվանդանի հայտնաբերումը *in situ* դրված հատած բրգի ձևով գոհասեղանի վրա (Сарианиди Г., Кошелев Г., 1966, 161–163): Վերոհիշյալ դիտարկումները ցույց են տալիս պատվանդանների պաշտամունքային կարևոր դերը:

Ի.Խոյպինը, անդրադառնալով Յալանգազ դեփնում Ք.ա. IV–III հազ. մեր պատվանդանների նմանակներին, դրանք նմանեցնում է Թուրքմենիայի գեոկսարյան մշակույթի տարբեր շերտերում հայտնաբերված առանձին թաղամասերի կենտրոնական կառույցներում տվյալ թաղի սրբավայրի կենտրոնում բացված օջախ-գոհասեղաններին: Նա կարծում է, որ դրանք վերոհիշյալ թաղամասերի պաշտամունքի անբաժանելի մասն են և կարևոր դեր են կատարել ծիսական արարողությունների ընթացքում, սրբազան կրակի այրման ու նրան երկրպագելու ժամանակ (Хлопкин И., 1964, 98, стр.50): Այնուհետև նշում է, որ տեղում անշարժ կլոր գոհասեղանները ծառայել են որպես երկրագործական, անասնապահական, որսորդական և այլ մթերքների գոհաբերման սեղան:

Ըստ Ի.Խոյպինի, չնայած այդ ժամանակաշրջանում (Ք.ա. III հազ. I քառորդ) Թուրքմենիայում հասարակական և մշակութային փոփոխություններ են նշմարվում, հատկապես Առաջավոր Արևելքի կողմից, շրջանաձև գոհարանները համարվում են տեղական:

Այլ կարծիքի է Վ.Սարիանիդին: Հիմք ընդունելով Գեոկսար I-ի, մյուսներից տարբերվող սենյակներից մեկում բացված կլոր գոհասեղանի մոտ գտնված մարդու կմախքի կիսայրված ոսկորները և խնկարկման քարե անոթը, ու դրանց գեոգահեռները տեսնելով Հունաստանում և հարավարևմտյան Իրանում, նա գտնում է, որ վերջիններս ծառայել են թաղման արարողություններին գոհաբերվող կենդանիների արյան հեղման նպատակին (Сарианиди Г., 1962, 44–56): Նա նշում է, որ այս ծեսը Անատոլի հուշարձաններում առայժմ եզակի է, սակայն լայն տարածում է ունեցել Հին աշխարհում:

Միջին Ասիայի կլոր գոհասեղաններ համարվածները Հայաստանում փաստագրված են որպես օջախներ, որոնք կատարել են ընտանիքի հարստաման և հավերժական կրակի ֆունկցի-

ան: Հայաստանում Կուր-արաքսյան և դրան հանդիմանող ՄԲ վաղ փուլում նույնպիսի պատվանդանների սակավությունը հնարավորություն չի ընձեռնում, բացի դրանց ծիսական նշանակությունից, այլ հետևության հանգեղու: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի ՄԲ և ՈԲԲ բոլոր պատվանդանները հայտնաբերվել են հիմնականում դամբարանաբլուրներում և սակավ քանակությամբ դամբաններում, ուր բացակայում է ննջեցյալի կմախքը: Պարզ է, որ դրանք ծառայել են թաղման ծեսին, սակայն ինչ ձևով են դրվել այլ ծիսական անոթի կամ կրակի վրա, իրենք կրել են նման անոթներ, կամ էլ դրանց միջոցով կատարվել է խնկարկում: Հնարավոր է, որ պատվանդանների հետ հայտնաբերված ծիսական արկղերը ծառայել են հենց այդ նպատակին (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, 31–36):

Տեղին է նշել, որ թիվ 108 (աղ.155, 157) և 118 դամբարանների պարունակությունը հիմնականում միատարր է և կրկնում է թիվ 218 դամբարանի նյութերը (աղ.146, 151)՝ քրեղաններ, սրվակ հիշեցնող փոքր անոթներ, կաթսաներ, ծիսական արկղեր ու պատվանդաններ: Նմանություններից բացի, փորձենք անդրադառնալ որոշ առանձնահատկություններին և տարբերություններին:

Թիվ 118 դամբարանի քրեղաններից մեկը (աղ.156, նկ.3) ունի դարչնագույն մակերես, հարթ հատակ, երկթե իրան, կտրած շուրթ և ձևով նույնատիպ գունագարդ անոթների կրկնություն է: Հիշյալ ժամանակաշրջանի նյութերի շարքում եզակի այս քրեղանը գրավում է միջանկյալ դիրք՝ գունագարդ և սրանց նմանվող Արթիկի ՈԲԲ անոթների միջև՝ ըստ ամենայնի հավաստելով ողջ խմբի փոքր-ինչ վաղ բնույթը: Բացի այդ, ուսումնասիրվող երկու դամբարաններում առկա երկարավիզ կոնոսափորներն իրանին ունեն չորսական սեղանաձև բռնակներ (աղ.155, նկ.1, 152, նկ.1): Ինչպես այս, այնպես էլ Լճաշենի թիվ 108 և 118 դամբարանների անոթների պարանոցից իրանին անցման մասերում, երկու հորիզոնական ակոսագոտիների միջև փայլեցմամբ արված է ցանցագոտի: Հորիզոնական բռնակներով քիչ հանդիպող անոթներ են հայտնի Լոռի բերդի ՈԲԲ վաղ փուլին պատկանող թիվ 2 դամբարաններից (Деведжян С., 1981, т. XII), և Գեղարտից (Бадалян Р., Смит А., 2008, т. VII), որպիսիք իսպառ բացակայում են Արթիկի բոլոր 640 դամբարաններում:

Ի դեպ, Լոռի բերդի թիվ 2 և 7 դամբարանները, ինչպես իրենց հսկայածավալ դամբարանաբաններով, այնպես էլ հայտնաբերված նյութերով (ծիսական անոթներ, մարտակառքի մանրակերտ, զենքեր, զարդարանքի առարկաներ) Լճաշենի մեծ դամբարանաբլուրներին առավել մոտ կանգնած հուշարձաններն են: Լոռի բերդի թիվ 2 և 7 դամբարանների սև փայլեցված, եռանկյունաձև և մեանդրաձև կետերով լցված զարդատեսակներն ունեն բավականին արխաիկ տեսք և նույնպես մոտ են Լճաշենի նշված դամբարանների նյութերին:

Նույնական են Կ.Փիցխելաուրիի կողմից ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլով թվագրված Զեմո Բողբեի թիվ 4 և 7 դամբարանաբլուրները (Полухе-паяри К., 1979, т. VI, IX), որտեղ կան երկու դաշույն և մեկ գուրգ: Ըստ ամենայնի այստեղ ևս գործ ունենք ցեղային ավագանուն պատկանող աշխարհիկ և հոգևոր ֆունկցիաները համատեղ կրող անհատի դամբարանի հետ:

Մյուս ոչ այնքան էական տարբերությունը վերաբերում է զարդամոտիվների կատարման նորամուծությանը: Լճաշենի թիվ 108 և 118 դամբարանների անոթների վրայի եռանկյունաձև, սուր գագաթներով՝ դեպի հատակը ուղղված ծայրերը չեն ավարտվում սովորականի նման, այլ փոքր-ինչ շարունակվում են՝ թեքվելով դեպի ձախ (աղ. 155, նկ. 4, 5, աղ. 157, նկ. 7, 9, աղ. 159, նկ. 1-4, աղ. 158, նկ. 3, 6): Բացի այդ, թիվ 108 դամբարանի պատվանդաններից մեկը՝ զարդարված է թիվ 218 դամբարանի ընկույզի կեսի տեսքի քրեղանի զարդաձևերով: Ինչ վերաբերում է թիվ 108 դամբարանում գտնված վանակատից եռանկյունաձև գեղեցիկ նետալաքներին (աղ. 157, նկ. 1-6), ապա այդպիսիք հաճախ հանդիպում են բրոնզի դարաշրջանի բոլոր փուլերի հուշարձաններում: Բացառված չէ, որ դրանք ունեցել են նաև ծիսական խորհրդանշական իմաստավորում:

Փորձենք մի քանի փաստերով հիմնավորել դրանց իրական տեղը մշակութային ժամանակագրական սանդղակում՝ նշելով որոշակի փուլերում վերջիններիս առկայության գերակայությունը: Նախ դիմենք ՄԲ արտեֆակտներին: Բացառիկ, պերճախոս և առարկայական լավագույն վկայությունը Հ. Մնացականյանի պեղած թիվ 104 և 193 դամբարաններն են:

Թիվ 104 դամբարանում առկա ԿԲ/ՄԱ խմբի վերջին փուլին պատկանող նյութերի հետ միա-

սին զգալի թիվ են կազմում այժմ ներկայացվող հուշարձանների նյութերը, որոնց իրական տեղը ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլն է: Թիվ 193 դամբարանի նյութերի մի մասը մերձենում է Հառիճ հնավայրից հայտնի համալիրների ընդերուզման եղանակով կատարված շքեղ խեցեղենին:

Թիվ 104 դամբարանի ճշգրիտ պատկերը կրկնվում է նաև թիվ 5 դամբարանաբլուրում, որտեղ խնդրո առարկա համալիրների ընդերուզված անոթները նույնպես հանդես են գալիս ԿԲ/ՄԱ վերջին խմբի կետագարդ նյութերի հետ՝ ընդգծելով դրանց տեղը Ք.ա. XVI դ. վերջ - XV դ. առաջին կեսում: Այլ է պատկերը թիվ 8 դամբարանաբլուրում: Այստեղ գերակշռում են ուշ բրոնզի շքեղ նյութերը՝ սպիտակ և կարմիր մածուկով պատած անոթները: Այսպիսով թիվ 218, 108 և 118 դամբարանները գետնվում են 104 և 193 դամբարաններից ու թիվ 5 դամբարաններից հետո և թիվ 8 դամբարաններից առաջ՝ թվագրվելով Ք.ա. XV դ. ոչ ուշ: Նույն խմբին է դասվում նաև բազմագույն և ՈՒԲ նյութերի գրեթե 50/50 տոկոսային հարաբերությամբ աչքի ընկած, բազմաթիվ հնագետների ուշադրությանն արժանացած՝ 1961 թ. Հ. Մնացականյանի կողմից Լճաշենում պեղված թիվ 97 դամբարանը: Այս դամբարանի խեցեղենն աչքի է զարնում եռագույն և ՈՒԲ վաղ փուլերի խեցեղենի գրեթե հավասար առկայությամբ: Այստեղ առկա քրեղանները (աղ. 162, նկ. 1, 2 և աղ. 163, նկ. 2), ինչպես նաև կճուճը (աղ. 163, նկ. 6) և երկարավիզ սրվակաձև անոթը, ծիսական արկղը (աղ. 163, նկ. 3), պատվանդանը (աղ. 162, նկ. 4) և կաթսան (աղ. 162, նկ. 7) ամբողջությամբ համապատասխանում են վերը ներկայացված անխառն կազմ ունեցող եռագույն խեցեղենի նմուշներին: Առկա են նաև կճուճներ (աղ. 162, նկ. 3, 6, աղ. 163, նկ. 1, 4, 5) և երկու կողմերից ներճկված, ոչ երկարուկ քրեղաններ (աղ. 163, նկ. 7, աղ. 162, նկ. 8):

Կճուճները նախորդ, վաղ խմբի նյութերից զանազանվում են՝ պարանոցից իրանին սահուն անցումներով ու վզերի հիմնամասերում և ուտերին արված ակոսագոտիներով: ՈՒԲ նյութերին մերձեցող՝ փայլեցմամբ արված ցանցագոտիներ ունի նաև տվյալ կճուճների որոշ մասը (աղ. 163, նկ. 1, 5): Կճուճների այս տեսակը ձևով մեծ ներդրություններ է դրսևորում Կարմիր բերդի (Թագաքենդի) թիվ 3 դամբարանի նյութերի հետ, որտեղ բացի կճուճներից հայտնաբերվել են փոքր պոչուկով երկու հարթ դաշույն-

ներ, բրոսկե օղ և զարդակոճակ (Мартиросян А., 1964, 83): Թիվ 97 դամբարանից հայտնաբերված նյութերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի միտանիական կնիքը:

Լճաշենի և ընդհանրապես Հայաստանի ՈՒԲ վաղնջական փուլի համալիրների տեղորոշման խնդրում ուսումնասիրողները զգալի նշանակություն են տվել թաղման գույքի մեջ՝ միտանիական ոճի կնիքների ամօքայությանը (Хачатрян Т., 1975, 157–158, Арешян Г. и др., 1990, 61, Ավետիսյան Պ. և ուրիշներ, 1998, 203–204, Ավետիսյան Պ. և ուրիշներ, 1996, 8–10, Փիլիպոսյան Ա., 1999, 43) և դրանք վերագրել ՈՒԲ վաղ փուլին: Խոսքը վերաբերում է հիմնականում Լճաշենի թիվ 97, Արթիկի 53 և Շամիրամի հինգ դամբանախցերում հայտնաբերվածներին: Դրանք թեև պատկանում են ՈՒԲ վաղ փուլին, սակայն հնարավոր է նշմարել որոշ տարբերություններ:

Շամիրամի համալիրի գույքակազմը՝ ինչպես կճուճներից մեկի իրանի վրայի լայն գոտին, խեցանոթների լայն հարթ հատակները, այնպես էլ կտրելու եղանակով և կետագծերով արված զարդաները, որոնք ներկված են սպիտակ և կարմիր մածուկով (Арешян Г. и др., 1990, 60), չեն կարող դուրս գալ Ք.ա. XV դ. սահմաններից:

Համանման գույքակազմ ունի նաև Լճաշենի թիվ 97 դամբարանը (խեցեղեն, մետաղ՝ դաշույն, միաձույլ դաստակով, առաջավորասիական տիպի սանձ և այլն, աղ. 156–159), որն ամբողջությամբ համապատասխանում է վերը ներկայացված Ք.ա. XVI դ. վերջով – XV դ. առաջին կեսով թվագրվող թիվ 5 դամբարանքի և 1955-ին պեղված առաջին դամբարանի նյութերին: Տարբերությունն այն է, որ թիվ 97 դամբարանի խեցեղենի վրա բացակայում են ՄԲ կետագարդերը, որոնք չեն կարող տարանջատող դեր ունենալ: Լճաշենի թիվ 97 դամբարանը կնիքով և ողջ գույքակազմով արդեն իսկ թվագրված է Ք.ա. XV դ. առաջին կեսով (Փիլիպոսյան Ա., 1999, 43): Ինչպես նշվեց, խեցեղենի ուսումնասիրման ժամանակ Ք.ա. XV դ. սահմաններում են թվագրում նաև Լճաշենի թիվ 1–11 դամբարանքները, բացի թիվ 2 և համանման նյութերով դամբարաններից:

Չսահմանափակվելով միտանիական ոճի կնիքների վերաբերյալ առկա նկատառումներով, նշենք նաև շրջանառվող մյուս տեսակետները: Տ. Խաչատրյանը, քննության առնելով Արթիկի թիվ 53 դամբարանի կնիքի մոտիվները,

նշում է, որ Ե. Պողոսյանի կարծիքով Միտանիի մայրաքաղաք Նուգիից հայտնի ընդհանուր կիրկուկյան կոշվող կնիքների հայրենիքը Միրիան է և նրան հարող վերին Միջագետքը, որտեղից հայտնի բոլոր կնիքները թվագրված են Ք.ա. XV–XIV դդ. սկզբով (Porada E., 1947, 28–29): Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրված նաև Բեդ Շանի Թուրմուս III փարավոնի՝ Ք.ա. 1505–1450 թթ. պատկանող շերտից հայտնաբերվածները (Schaeffer Cl., 1948, 41): Տ. Խաչատրյանը նշում է, որ բոլոր ուսումնասիրողները դրանք թվագրում են Ք.ա. XV–XIV դդ., որից անմիջապես հետո գրում է, որ Արթիկի դամբանադաշտի միտանիական ոճի կնիքներով համալիրները բնորոշ են Ք.ա. XIV–XIII դդ. (Хачатрян Т., 1975, 158): Այստեղ ակնհայտ է Տ. Խաչատրյանի թույլ տրված երկու անճշտություն. նախ՝ Հայաստանի միտանիական կնիքներով ընդհանրապես, այդ թվում և Արթիկի դամբանային համալիրների՝ միմյանց համապատասխանեցումը, երկրորդ՝ դրանից բխող՝ իր իսկ առաջարկված տարածամասակեցումն վաղ թվագրություն ունեցող հուշարձաններից: Նա մի կողմից համաժամանակյա է համարում ՈՒԲ վաղ փուլի համալիրները Հայաստանի և նշված առաջավորասիական հուշարձանների հետ, մյուս կողմից Արթիկի նյութերը թվագրում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանով: Ըստ ամենայնի նրան խանգարել է նորից իր ժամանակին ՄԲ/ՈՒԲ պարբերացման և ժամանակագրության վերաբերյալ գործող սանդղակը, այն է՝ Ք.ա. XV դ. պատկանում է ՄԲ/ՈՒԲ անցումային ժամանակաշրջանին, հետևաբար ՈՒԲ վաղ փուլը Ք.ա. XIV դ. վաղ լինել չի կարող: Չնայած այս հանգամանքին, ինչպես ցույց ենք տվել ՈՒԲ խեցեղենին անդրադառնալիս, Արթիկի թիվ 53 դամբարանային գույքն այնուամենայնիվ ամբողջությամբ չի համապատասխանում ոչ Շամիրամի թիվ 5 և ոչ էլ Լճաշենի ՈՒԲ դամբարանաբլուրների ու մի շարք համաժամանակյա դամբարանային նյութերին, և որ այն կարող է թվագրվել ոչ վաղ, քան Ք.ա. XV դ. վերջ–XIV դ.: Արթիկի դամբանադաշտի նման մի փոքր ուշ լինելու փաստը նշվել է դեռևս 1960-ական թթ. (Мартиросян А., 1964, 108):

Բ. Պիտոբովսկին, Լճաշենի կնիքը համադրելով Հյուսիսային Օսիայից գտնված նման կնիքի հետ, եզրահանգում է, որ երկուսն էլ պատկանում են հինաքնեյական Ք.ա. XV դ. վերջի–XIV դ.

առաջին կեսի գլխադիպայի խմբին (Дьяконов И., «Плосковский Б.», 1963, 1–5):

Հիշարժան են նաև մեկ այլ աշխատության մեջ՝ Հայաստանի վերը նշված հուշարձաններից հայտնաբերված միտանիական կնիքներին և տվյալ համալիրներին նվիրված ուսումնասիրությունները: Վկայակոչելով լճաշենյան տիպի կնիքի առկայությունը Ուգարիտ մեկ դպրոցի (արհեստանոցի) արտադրանքի մեջ, ինչպես նաև՝ Թել Աչանա II դամբարանում, գտնվածների պատկանելությունը Ք.ա. XV–XIV դդ., ինչպես նաև Հակո քաղաքի մոտ պեղված «առևտրական զինվորի» դամբարանում գտնված Ամեն-հոտեպ III անունը կրող կոյաբզեզ միտանիական կնիքը, գտնում են, որ ներկայումս հնարավոր է միտանիական կնիքներով գույքակազմ ունեցող համալիրները թվագրել Ք.ա. XV դ. երկրորդ–XIV դ. առաջին կեսերով (Պ. Ավետիսյան և ուրիշ, 1998, 203): Կարծում ենք, Ա. Փիլիպոսյանն իրավացի է, երբ, նկատի ունենալով Նուգիի, Չաթալ Հույուքի, Աշուրի և մի շարք այլ հուշարձաններում հայտնաբերված կնիքների ձևաբանական և պոմեոտային ընդհանրությունները, Լճաշենի թիվ 97 դամբարանի նմուշին վերագրել է վաղ միտանիական ծագում և թվագրել Ք.ա. XV դ. առաջին կեսով (Փիլիպոսյան Ա., 1998, 43): Առավել վաղ թվագրություններ ունեն Աղա Էվլարի կնիքները, որոնք աղերսվում են Հայաստանի ուսումնասիրվող (Լճաշեն, Արթիկ, Շամիրամ) կնիքների հետ և համադրվում Միրա-պաղեստինյան օրինակների հետ՝ միժամանակ վկայակոչելով փաստելով Բեթ Շանի օրինակի գտնվելը Թուրմոս III փարավոնի գահակալության տարիներով (Ք.ա. 1505–1450 թթ.) թվագրվող շերտից (Schaeffer Cl., 1948, 408–415): Ուշագրավ են նաև Ում Էլ-Մառայից գտնված «պարզ ոճի» կնիքների և կնքադրոշմերի ընդհանրությունները Շամիրամի և Արթիկի թիվ 53 դամբարանի կնիքների հետ (Ում Էլ-Մառայի նմուշները գտնվել են ՄԲ ուշ և ՈԻԲ վաղ փուլերին պատկանող շերտից): Մյուսնց նմանակները հայտնի են Ուգարիթի արհեստանոցից, որի խեցեղենը, տիպական լինելով ՈԻԲ առաջին փուլին, հնարավոր է դարձնում արհեստանոցը թվագրել է Ք.ա. 1550–1450 թթ. (Dunham S., 1997, 232–234, vol. 101, 2, Fig. 2, 3): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս ժամանակագրության հարցում վճռորոշ դեր է խաղացել խեցեղենը. այն ի դեպ մեր նյութերի թվագրման համար առաջնային

նշանակություն ունի: Այդ իսկ պատճառով մեկ անգամ ևս պետք է ընդգծել, որ եթե Շամիրամի և Լճաշենի կնիք պարունակող դամբարանների խեցեղենը ինչ-որ չափով դեռևս առնչվում է անցումային փուլի նյութերի հետ, ապա նույնը չի կարելի ասել Արթիկի համալիրների վերաբերյալ: Ավելացնենք նաև, որ ժամանակին նման երկու կնիքներ են գտնվել Հաոիճում, որոնք միայն վերջերս են Ս. Դևեջյանի կողմից հրապարակվել: Նա գտնում է, որ նմանատիպ կնիքների զգալի մասը, լինելով Միջերկրականի արևելյան ափի արտադրանք, ժամանակագրական փոքր հատվածում (Ք.ա. XV–XIV դդ.) ներմուծվել է Հայաստան (Դևեջյան Ս., 2003, 67–71):

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Տ. Խաչատրյանի հրատարակած Հաոիճի համալիրներում բացակայում են ՈԻԲ նյութերն ու Ս. Դևեջյանի կողմից դրանց վերագրումը Ք.ա. XV–XIV դդ., չի բացառվում՝ Հաոիճի ուշ փուլի դամբարաններում գտնված լինելու փաստը: Բացի այդ, միտանիական ոճի երկու կնիքներ են գտնվել նաև 2006 թ. Գեղարոտի բնակատեղիի ՈԻԲ շերտից (Бадалая Р., Смит А., 2008, 56–57), իսկ մեկն էլ Քանազեղի ՈԻԲ թիվ 2 դամբարանից (Փիլիպոսյան Ա., 2002, աղ. 2):

Այսպիսով, ամփոփելով Լճաշենի թիվ 97 դամբարանի կնիքի ուսումնասիրությունը, ինչպես որոշ հնագետներ, այնպես էլ մենք հանգում ենք այն եզրակացության, որ ներկայացվող կնիքները Հայաստան են մուտք գործել ոչ ուշ քան Ք.ա. XV դ. առաջին կեսին: Մյուսնց վաղ օրինակներն են Շամիրամի թիվ 5 դամբարանների և Լճաշենի թիվ 97 դամբարանի կնիքները՝ իրենց վաղ համալիրներով:

Անդրադառնալով վերն ուսումնասիրված խեցանոթներին՝ նշենք, որ նման գույքակազմ ունի նաև Կարմիր բերդի (Թագաքենդ) թիվ 6 դամբարանը, միայն այն տարբերությամբ, որ հարթ դաշույնների փոխարեն այստեղ առկա է քառակող ցանցկեն դաստակով բաղադրյալ դաշույն: Գտնվել են նաև կիսագնդաձև բազմաթիվ կոճակներ (Мартиросян А., 1964, 84): Թիվ 3 դամբարանի նյութերը կրկնվում են նաև թիվ 7 դամբարանում (Мартиросян А., 1964, 86): Հ. Մարտիրոսյանը, տեսակավորելով ինչպես նշված, այնպես էլ իր կողմից Կարմիր բերդում պեղված դամբարանի նյութերը (Мартиросян А., 1964, 86), ընդհանրություններ է տեսնում դրանց ու Նորատուսի բազմագույն խեցեղենի և համա-

Ժամանակյա Գեղարտոյի ու Լճաշենի նյութերում (Мартиросян А., 1964, 87): Նա այդ խմբի սև փայլեցված, ուղղահայաց փայլագծերով զարդարված վզերով և իրանի վերին մասի փայլեցումով արված եռանկյունաձև զարդերով անոթների նախատիպ է համարում 1955 թ. Լճաշենում պեղված, անցումային փուլի Ք.ա. XVI դ. վերջ–XV դ. պատկանող դամբարանի կնունքները (Мартиросян А., 1964, 87): Դարբերացման առումով, կարծում ենք, Հ.Մարտիրոսյանը մոտեցել է ճշգրիտ իրողությանը, քանզի, զարգացնելով իր միտքը, շարունակում է. «Այդքան մանրակրկիտ ուշադրություն ենք դարձնում Կարմիր բերդի նյութերին ոչ միայն նրա համար, որ ուսումնասիրված չեն, այլ որ դրանք ընդգրկում են վերն առանձնացված ՈւՐ նյութերի, գրեթե, բոլոր տեսակները. մյուս կոմպլեքսների՝ ավելի ու ավելի խորը ուսումնասիրությունները պիտի բացահայտեն խեցեղեն արտադրանքի ՄԲ և անցումային փուլի Ք.ա. XV–XIV դդ. ավանդույթները»: Այս ամենով հանդերձ, շարունակելով Կարմիր բերդի ներկայացված դամբարանների վերաբերյալ միտքը, նա գրում է, որ վերը բերված կարմիրբերդյան նյութերի համեմատական ուսումնասիրությունները հանգեցնում են ամբողջ Արևելքի Ք.ա. XIII դ. ՈւՐ մշակույթին (Мартиросян А., 1964, 87):

Այստեղ անհասկանալի է հեղինակի արած հետևությունը, քանի որ ամեն ինչ ասված էր՝ բացահայտելու համար կարմիրբերդյան նյութերի միջոցով ՄԲ և ՈւՐ շրջափուլերի փոխադարձ կապերը:

Հ.Մարտիրոսյանն, իրավամբ, Լճաշենի ՈւՐ դամբանաբուրները նմանեցնում է Գեղարտոյի տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանների հետ: Դրանցից է՝ կիսավեր դամբարանը, որտեղ բացի կետագարդ ընդելուզված քրեղաններից (մեր համոզմամբ պատկանում են ՄԲ/ՈւՐ անցումային փուլին), առկա են նաև փայլեցմամբ զարդարված և անզարդ կնունքներ, որոնք համապատասխանում են Լճաշենի թիվ 97 դամբարանի նյութերին (Мартиросян А., 1964, 89): Նման կնունքներ և ՈւՐ բնորոշ սև փայլեցված, իրանին ակոսագոտիներով խորը քրեղաններ հայտնի են ՈւՐ վաղ փուլին պատկանող Գեղարտոյի թիվ 2 կրմնէյսի ստորին թաղումից (Мартиросян А., 1964, 92): Գեղարտոյի թիվ 4 դամբարանում գտնված սևկաձև գլխիկով միակ շքասեղի գուգահեռների հիման

վրա հեղինակը վերջիններս ևս թվագրում է Ք.ա. XIV դ. (Мартиросян А., 1964, 93): Այդ տեսակետից հետաքրքիր են նաև Հ.Մարտիրոսյանի՝ Հ.Մնացականյանի կողմից Լճաշենում 1955–1957 թթ. պեղված 14 փոքր կրմնէյսների պարբերացման ու ժամանակագրման վերաբերյալ դիտարկումները, որտեղ նա նշում է, որ դրանք լրացնում են ՄԲ/ՈւՐ անցումային և ՈւՐ առաջին, ինչպես նաև երկաթի երևան գալու փուլերը (Мартиросян А., 1964, 93): Հ.Մարտիրոսյանը ճիշտ է այն առումով, որ դրանք իսկապես արտացոլում են ինչպես անցումային, այնպես էլ ՈւՐ առաջին փուլի հատկանիշներ, սակայն անիրական է՝ դրանց շարքում ՎԵ ժամանակաշրջանի հետ կապող հատկանիշների առկայությունը:

Ներկայացնենք քննարկվող նյութերում ՄԲ արտեֆակտների առկայության խմբերը, որոնց շարքում լավագույններից են թիվ 104 և 193 դամբարանները (պեղ. Հ.Մնացականյանի):

Ինչպես տեսանք վերը, թիվ 104 դամբարանում առկա ԿԲ/ՍԱ խմբի վերջին փուլին պատկանող նյութերի հետ առկա են ինչպես թույլ նշմարվող փայլեցմամբ զարդարված, այնպես էլ եռագույն խեցեղենի օրինակներ:

Թիվ 193 դամբարանի նյութերի մի մասը (ՀՊՊԹ 2491/13–20) մոտենում է Հառիճի ուշ փուլին, որոնց շարքում են նաև եռագույն խեցեղենի նմուշները (ՀՊՊԹ 2491/13–20):

Թիվ 104 դամբարանի նյութերի կազմը կրկնում է նաև թիվ 5 դամբանաբուրը: Այստեղ եռագույն խեցեղենի հետ դեռևս հանդես են գալիս արցախյան խմբի վերջին փուլին պատկանող կետագարդ անոթները (աղ. 139–141): Թաղման գույքում զգալի թիվ են կազմում մետաղե զենքերը, ձիասարքի մասերը, զարդարանքի առարկաները և այլն (աղ. 143–145), դրանց կանդրադառնանք ավելի ուշ: Նշենք միայն, որ նման նմուշները մինչ այժմ ուսումնասիրողների կողմից ճանաչվել են որպես ՈւՐ վաղ փուլի նյութեր: Նման թաղման գույքի (խեցեղեն, մետաղ) մեր ուսումնասիրությունները հավաստում են դրանց՝ մի փոքր ավելի վաղ ժամանակաշրջանին պատկանելը: Շնորհիվ եռագույն խեցեղենի կազմում գտնվող, ընկույզի կեսի ձևով, բազմագույն զարդերով քրեղանների և թասերի վրայի դրոշմիչով արված քառաշար ու երկշար հորիզոնական գոտիներով զարդարանքի (ՀՊՊԹ 2049/64), թիվ 10 դամբանաբուրը բրոն-

զե քբեղ նյութերով (սրեր, սակրեր, կաղապար, մարտակառքի մոդել, առաջավորասիական տիպի սանձեր, թռչնաձև արձանիկներ, հայելի և այլն) նույնպես տիպական է նշված խմբերին (աղ. 166):

Այժմ դառնանք այն համալիրներին, որոնցում առավել են քանակապես հակառակ՝ ՈՒԲ նյութերը: Որպես ՈՒԲ փուլի կարևոր հատկանիշ, պետք է նշել, որ այդ ժամանակահատվածում արդեն խեցեղենը ձեռք է բերում կայուն որակներ, և գրեթե անհետանում են փխրուն խեցիով կավամանները: Այդ առումով ուշագրավ է թիվ 8 դամբանաբլուրը: Այստեղ եռագույն խեցեղենի շարքում զգալի թիվ են կազմում ՈՒԲ վաղ փուլին հատկանշական սև փայլեցված և փայլեցմամբ զարդարված խեցանոթները (ՀԳՊԹ 2009/457–517, 529, 598, 600, 608–610, 619), ի դեպ, դրանց մեջ դրված են մետաղե զենքեր, հայելիներ, արձանիկներ, մեծ թվով բոժոժներ, խաբսխաձև պատվանդաններ և բազմաթիվ ու բազմապիսի այլ առարկաներ: Առավել ցայտուն կազմ ունի թիվ 85 դամբարանը (պեղ. Մնացականյան Հ.): Այստեղ բնորոշ ՈՒԲ սև փայլեցված և նույն եղանակով հարդարված խեցանոթների շարքում առկա են կետերով լցված եռանկյունիներ, առանց ներկի առկայության ընդամենը մեկ կճում (ՀԳՊԹ 2166/113–120, 124): Նույնն է Հ. Մնացականյանի պեղած թիվ 110 (ՀԳՊԹ 2188/188–199), 129 (ՀԳՊԹ 2273/95–97), 220 (ՀԳՊԹ 2498/28, 29, 47, 48), 189 (ՀԳՊԹ 2491/1, 4) դամբարաններում, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինիս քրեղանը ներկված է սպիտակ և կարմիր մածուկով: Նույնն է թիվ 295 (ՀԳՊԹ 2635/25–30) և թիվ 108, 118, 218 դամբարանների նյութերում: Այսպիսով եռագույն խեցեղենի կազմ ունեցող համալիրները ևս կարող են միջանկյալ դիրք զբաղեցնել թիվ 104, 193 դամբարաններից և թիվ 5 դամբանաբլրից հետո և թիվ 150 դամբարանից առաջ՝ թվագրվելով Ք.ա. XV դ.: Հայաստանի այլ հուշարձաններից հայտնի նման վաղ գույքակազմ ունեցող նյութերի համար ստացված ռադիոածխածնային (C14) քննությունների արդյունքները (Badalyan R., Avetisyan P., 2007, 106) ևս չեն հակասում Լճաշենի համար վերն առաջարկված թվագրությանը:

Հետաքրքիր են Լճաշենի դամբանադաշտի երկարամյա ուսումնասիրող Հ. Մնացականյանի դիտարկումները, որոնք վերաբերում են իր կողմից պեղված դամբանային նյութերի պարբե-

րացմանն ու ժամանակագրությանը: Դասակարգելով խեցեղենի տեսակները՝ Հ. Մնացականյանը նշում է, որ սրանց եռագույն առաջին օրինակները երևան եկան նախորդ շրջանի կետագարդ նյութերի հետ՝ Ք.ա. XVII դ. սկզբից և մեծ թիվ կազմեցին Ք.ա. XVI դ. վերջից՝ շարունակվելով ընդհուպ Ք.ա. XIV դ. սկիզբը (Մնացականյան Հ., 1965, 105): Պեղած նյութերի քննության հիման վրա առաջադրված նման պարբերացումն ընդունելի է, բացառությամբ Ք.ա. XIV դ. կետագարդի գոյությունը: Հնդունելի է Հ. Մնացականյանի այն կարծիքը, թե Սևանի ավազանի նյութական մշակույթի վերելքի ժամանակաշրջանը Ք.ա. XV–XIII դդ. են: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ նրա կողմից Լճաշենում պեղված դամբարաններում բացակայում են Ք.ա. XIII դ. նյութերը: Դրանք ընդհատվում են Ք.ա. XIV դ.:

ՄԲ/ՈՒԲ անցման երկրորդ փուլը նշանավորվում է առաջին փուլի նյութերի սակավությամբ: Տվյալ փուլի նյութերում արդեն զգալի են ՈՒԲ բնորոշ այն իրերը, որոնք թվագրվում են Ք.ա. XVI դ. երկրորդ և XV դ. սկզբով:

Խիստ կարևորելով անցման վերջին փուլի դերը որպես ՄԲ ավարտ և ՈՒԲ ձևավորման սկիզբ, առանձնացրել ենք այն նյութերը, որոնք արտաքին ձևավորմամբ ևս հատկանշական են տվյալ փուլին:

Դրանք են սակավ քանակի, համեմատաբար, կոպիտ հարդարված, հիմնականում թաց կավի վրա ձեռքով արված հորիզոնական, ալիքաձև և դեռևս քիչ քանակությամբ հանդես եկող ՍԱ տիպի դրոշմիչով արված կետագարդերը: Սակայն այստեղ արդեն գերակշռում են սև փայլեցված, արտաքին մակերեսով, արված տարբեր ձևերի զարդերը, որոնք դառնում են ՈՒԲ հիմնական ձևերը:

Լճաշենի խեցեղենի համեմատական ուսումնասիրությամբ հանգում ենք այն համոզման, որ լճաշենյան նյութերից շատերը, ի տարբերություն այլ հնավայրերի, պարունակում են ավելի մեծ քանակությամբ վաղ շրջանի՝ ՄԲ/ՈՒԲ անցման և ՈՒԲ վաղ փուլերի նյութական մշակույթի մնացորդներ: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում առավել լայն ֆոնի վրա և փաստագրված հիմքով ներկայացնել ՄԲ/ՈՒԲ անցման և ՈՒԲ վաղ փուլերի նյութերի կապերը, զարգացման ընթացքը՝ թվագրելով Ք.ա. XVI–XV դդ. սկզբով: Բացի այդ, մեծ կարևորություն

ունեն նաև հաջորդ՝ ՈԻԲ շրջափուլին անցման փաստացի հիմնավորումները: Ապացուցված է, որ այդ անցումը կատարվել է ԿԲ/ՄԱ փուլի ընդերքում՝ նոր ձևավորվող նյութերի միջոցով: Դրանք արմատներով կապված լինելով ԿԲ/ՄԱ նյութերի հետ՝ միառժամանակ դրսևորում են զարգացման նոր հատկանիշներ, որոնք ի վերջո

հանգեցնում են մշակույթի ուշ բրոնզեդարյան՝ նախադեպը չունեցող, ինչպես մշակութային, այնպես էլ հասարակական կյանքի զարգացմանը: Նշենք նաև, որ վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրություններում ՄԲ/ՈԻԲ անցման փուլը չի ընդունվում (Ավետիսյան Պ., 2014, էջ 68):